॥ ॐ ॥

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ

શ્રીમન્નથુરામશર્મા[1]-પ્રણીત

શ્રીવેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો.

(પ્રથમાવૃત્તિ પ્રતિ ૨૦૦૦ બે હજાર)

પોતાના સદ્દગત સુપુત્ર નટવરલાલના સ્મરણાર્થે

આ પ્રથમાવૃત્તિ સ્વજ્ઞાતિબંધુઓને મનન કરવા વિનામૂલ્યે આપવામાટે

પૂજ્યપાદશ્રીની આજ્ઞાથી પ્રકટ કરનાર

રાવલ રેવાશંકર નથુરામશર્મા.

રીચીરોડ ચંગપોળ જાનીવાડા ઘર નંબર ૧૧૨૮

અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર લેખકશ્રીને સ્વાધીન.

૧૯૮૧ શાકે ૧૮૪૭ સને ૧૯૨૫

* * *

[1] નિવાસસ્થાન બીલખા. કાઠિઆવાડ.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ૧૨૭૮૨ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम [illegible]

विषय ક૬.૫

॥ ॐ ॥

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ

શ્રીમન્નથુરામશર્મા[1]-પ્રણીત

શ્રીવેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો.

(પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રતિ ૨૦૦૦ બે હજાર)

આ પ્રથમાવૃત્તિ સ્વજ્ઞાતિબંધુઓને વિનામૂલ્યે આપવામાટે

પૂજ્યપાદશ્રીની આજ્ઞાથી પ્રકટ કરનાર

રાવલ રેવાશંકર નથુરામશર્મા.

ઠે. રીચીરોડ ચગપોળ જાનીવાડા ઘર નંબર ૧૧૨૮

અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર લેખકશ્રીને સ્વાધીન.

સંવત્ ૧૯૮૧ શાકે ૧૮૪૭ સને ૧૯૨૫

[1]નિવાસસ્થાન બીલખા. કાઠિઆવાડ.

સૂચના—બહાર ગામના જ્ઞાતિબંધુએ ટપાલ ખર્ચસારૂ એક આનાની ટીકીટ પ્રકટકર્ત્તાને ઉપરને ઠેકાણે મોકલવાથી આ ગ્રંથ વિનામૂલ્યે મોકલી આપવામાં આવશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૨૫૧૨

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,
ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

[illegible] पण्डित माधव नरहरलाल [illegible] शर्मा

[illegible]

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि।
न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे॥
त्यज संसारमसारं भज शरणं पार्वतीरमणं।
विश्वमिहि श्रुतिशिखरं विश्वमिदं तव निदेशकरम्॥
भगवद्गीता किञ्चिदधीता गंगाजललवकणिका पीता।
सकृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चा॥
गेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम्।
नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम्॥

પ્રસ્તાવના.

પરમકારુણિક કૃપાસાગર પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્માના કોમળ હસ્તથી "શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ" નામથી જિજ્ઞાસુઓને વ્યવહાર, સ્વાર્થરહિત પરોપકાર તથા મોક્ષ આપનારો સદ્બોધ સુમારે સંવત્ ૧૯૪૭ ની સાલથી વર્ષમાં બે વખત લખાય છે, ને તે વિવિધ સ્થલનિવાસી જિજ્ઞાસુઓતરફથી છપાઈ પ્રસિદ્ધ થાય છે. સંવત્ ૧૯૮૧ ના અષાઢસુધીમાં તેવા બોધરૂપ અંકો ૧થી ૬૭ સુધીના પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિના સમસ્ત અંકો આદ્યન્ત રસસહિત મેં વાંચ્યા તેથી તેમા લખાયેલા વિષયોથી નિર્દોષ વ્યવહાર, સ્વાર્થરહિત પરોપકાર ને અંતિમ પ્રાપ્તવ્યરૂપ મોક્ષ મેળવવાનાં જે જે સાધનો જોઇએ તે તેમાંથી જે જિજ્ઞાસુ મનનસહિત વાંચે તેને પ્રાપ્ત થાય તેમ છે એમ મને જણાયું છે, છતાં અન્યને તેની પ્રતીતિ થવાસારુ પ્રથમ અંકથી છેવટના સડસઠમા અંકસુધીની નામાવલિ નીચે આપું છું. (દરેક અંક એકથી બે ફરમાસુધીનો છે.)

(૧) લઘુબોધમાળા, (૨) શ્રીસંધ્યારહસ્ય, (૩) શ્રીઉપનયનમીમાંસા, (૪) શ્રીશિવવિષ્ણુસ્વરૂપ, (૫) માનવકર્તવ્ય, (૬) શ્રીગુરુગીતાસાર, (મૂલ શ્લોકસહિત) (૭) શ્રી વર્ણમીમાંસા, (૮) શ્રીઆશ્રમમીમાંસા, (૯) વિષયત્યાગનિરૂપણ, (૧૦) સજ્જનદુર્જનના સ્વભાવાદિનું નિરૂપણ, (૧૧) ગુજરાતના ત્રણ વર્ણોનું કર્તવ્ય, (૧૨) શ્રીશંકરાચાર્યકૃત સદાચારસ્તોત્ર, (૧૩) શ્રીપઞ્ચીકરણવાર્તિક, (૧૪) હિતશિક્ષારત્નમાલિકા, (૧૫) શ્રીરામાયણનું અવલોકન, (૧૬) ઉપાસનાવિચાર, (૧૭) ષડ્દર્શનની એકવાક્યતા, (૧૮) જિજ્ઞાસુનું મુખ્ય

કર્તવ્ય, (૧૯) શ્રીવૈરાગ્યરસાયન, (૨૦) મુમુક્ષુકંઠાભરણ, (૨૧) મન તથા ઇન્દ્રિયોને બોધ, (૨૨) મુમુક્ષુનાં લક્ષણો, (૨૩) સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા, (૨૪) સત્યસુખ, (૨૫) બ્રહ્મચર્ય, (૨૬) મુમુક્ષુની દિનચર્યા, (૨૭) આત્મસ્વરૂપાનુસંધાન, (૨૮) દીક્ષાવિચાર, (૨૯) મનોનિગ્રહ, (૩૦) ચિત્તનું સંશોધન, (૩૧) સર્વાત્મભાવ, (૩૨) કર્તવ્યનિષ્ઠા, (૩૩) સિદ્ધાંત-પ્રદીપ, (૩૪) શ્રીસદ્‌ગુરુથી અભેદ, (૩૫) શુભભાવના, (૩૬) સ્વદેશયાત્રા, (૩૭) મહાવાક્યવિચાર, (૩૮) બ્રહ્મદષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષના ઉદ્‌ગારો, (૩૯) કર્મમહિમા, (૪૦) ભક્તિમહિમા, (૪૧) યોગમહિમા, (૪૨) જ્ઞાનમહિમા, (૪૩) અનુભવવિલાસ, (૪૪) ચાર સાધનો, (૪૫) વેદાન્તશ્રવણ, (૪૬) વેદાન્તમનન, (૪૭) નિદિધ્યાસન, (૪૮) બ્રહ્મવેત્તા, (૪૯) ઉપનિષદોનો સિદ્ધાંત, (૫૦) શ્રીમદ્‌ભગવદ્-ગીતાનો સિદ્ધાંત, (૫૧) શ્રીબ્રહ્મસૂત્રોનો સિદ્ધાંત, (૫૨) જ્ઞાનદેવનું સ્વપ્ન, (૫૩) બ્રહ્મરસાયન, (૫૪) બ્રહ્મચિન્તામણિ, (૫૫) જીવવર્ગોની બે પ્રકારની સ્થિતિ, (૫૬) આત્મદેવને પુનઃ સ્વારાજ્યપ્રાપ્તિ, (૫૭) વિવેકીએ કેવી રીતે જીવવું જોઇએ ? (૫૮) કેવું મરણ ઉત્તમ ગણાય ? (૫૯ થી ૬૬) વેદાન્તનાં મૂલતત્ત્વો, (૬૭) શ્રેયોભાવના. એ રીતે ઉપર પ્રમાણે પૂજ્યપાદશ્રીએ વિવેકી જિજ્ઞાસુઓને આ અંકોદ્વારા સદ્-બોધ આપેલો છે, જે અંકોનાં નામમાત્રથી સમજાય તેમ છે એટલે તેની મહત્તાવિષે પ્રસ્તાવનામાં અધિક લખવું અનુચિત સમજું છું.

ઉપરના ૧ થી ૬૭ સુધીના અંકોમાં ૫૯ થી ૬૬ સુધીના આઠ અંકોમા વેદાન્તનાં મૂલતત્ત્વોનો પૂજ્યપાદશ્રીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે લેખ વિવેકી જિજ્ઞાસુ આદ્યન્ત રસસહિત વાંચે તો નિર્દોષ વ્યવહાર, સ્વાર્થરહિત પરોપકાર અને અંતિમ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો સારરૂપ મને લાગવાથી, અને તેથી તે મારા

સદ્દગત સુપુત્ર નટવરલાલના સ્મરણાર્થે છપાવી મારા જ્ઞાતિબંધુઓને વિનામૂલ્યે આપવાની ઇચ્છા પ્રકટવાથી પરમકારુણિક પૂજ્યપાદશ્રીને તે વાત નિવેદન કરતાં તેમ કરવા પૂજ્યપાદશ્રીએ આજ્ઞા આપ્યાથી મારા સદ્દગત સુપુત્રના છાયાચિત્રસાથે મારા જ્ઞાતિબંધુઓને વિનામૂલ્યે આપવા (તથા અન્ય જિજ્ઞાસુ દ્વિજવર્ગમાં પણ અનુકૂલતાએ વિનામૂલ્યે આપવા) આ પ્રથમાવૃત્તિ પુસ્તકના રૂપે છપાવી છે; તો મારા જ્ઞાતિબંધુઓ તેમજ અન્ય સજ્જનો આ ગ્રંથદ્વારા પોતાના ષડ્રિપુનો જય કરી શુભ પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરી આભારી કરશે.
॥ इतिशिवम् ॥

અમદાવાદ.
અષાઢ શુક્લપૂર્ણિમા,
સંવત્ ૧૯૮૧

લી. જ્ઞાતિસેવક
રાવલ રેવાશંકર નથુરામશર્મા.
નિ૦ **અમદાવાદ.**

॥ तत् सत् ॥

॥ श्रीसद्गुरवे परमात्मने नमः ॥

श्रीवेदांतनां मूलतत्त्वो.

વસ્તુનિર્દેશરૂપમંગલ.

દોહરો.

સચ્ચિત્સુખઘન બ્રહ્મને, સમરું વારવાર;
જેહ સદા સ્ફુરી રહ્યું, પ્રાણિ-હૃદય-મોઝાર. ૧

સર્વ વસ્તુઓના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો તથા તે વાસ્તવિક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરનાર વેદનો જે અંતિમ ભાગ તે વેદાંત કહેવાય છે. કોઇ પણ વિષયના બહુ અગત્યના (ઉપયોગી) સારભૂત ભાગને મૂલતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આ લઘુલેખમાં વેદાંતસિદ્ધાંતના અતિ અગત્યના વિષયોનું યથામતિ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવનારું હોવાથી આ લઘુલેખનું નામ વેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો એવું રાખવામાં આવ્યું છે.

વેદાંતશાસ્ત્ર જિજ્ઞાસુઓને અનાદિસિદ્ધ પરમસત્ય વસ્તુનો બોધ કરે છે. સર્વ વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાવી મનુષ્યોની અનાદિ કાલની ભ્રાંતિ દૂર કરવી એજ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ

ઉદ્દેશ અદ્ભુત છે. વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજવા દેનારા પદાર્થને વેદાંતશાસ્ત્રમા અવિવેક, અધ્યાસ, અજ્ઞાન, મોહ, મહામોહ, તમસ્, અવિદ્યા, અસમ્યગ્જ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાન, ભ્રાંતિજ્ઞાન ને ભ્રમ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખવામા આવે છે. વેદાંતમાં એ પદાર્થને વ્યાવહારિક-ભાવવાળો વા પ્રાતિભાસિકભાવવાળો માનવામાં આવે છે, અભાવરૂપ માંનવામા આવતો નથી. જો તે પદાર્થ અભાવરૂપ હોય તો તે બ્રહ્મમાં નામ, રૂપ ને ક્રિયાની પ્રતીતિ કરાવવારૂપ તથા બ્રહ્મના ઉપાધિવડે કલ્પાયેલા અંશરૂપ આત્મામાં કર્તાપણાની, ભોક્તાપણાની, સુખીપણાની ને દુ:ખીપણાની પ્રતીતિ કરાવવારૂપ કાર્ય કરી શકે નહિ; અને અભાવ સદ્ભાવરહિત હોવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાટે વિવેક, જ્ઞાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન ને વિદ્યા ઇત્યાદિ નામોવડે વેદાંતશાસ્ત્રમાં ઓળખાતા પદાર્થની પરમસુખેચ્છુઓને પ્રાપ્તિ કરવાની આવશ્યકતા પણ ન રહે.

પોતાના ને પોતાનાથી ભિન્ન પ્રતીત થતા જગત્‌ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ મનુષ્ય હું ને આ એવા ભેદજ્ઞાનને સત્ય માને છે, ભેદજ્ઞાનને વશ થઇને આ એવે નામે ઓળખાતા પ્રાણિપદાર્થોમાંથી પોતાના શરીરાદિને ઉપકારક લાગતા પ્રાણિપદાર્થમાં અનુકૂલપણાનું અને પોતાના શરીરાદિને અપકારક લાગતા પ્રાણિપદાર્થમાં પ્રતિકૂલપણાનું ભાન તેનામાં ઉદય પામે છે, પછી અનુકૂલ એટલે સુખના સાધનરૂપ માનેલા પ્રાણિપદાર્થમાં તેને રાગ એટલે ગાઢ પ્રીતિ અને પ્રતિકૂલ એટલે દુ:ખના સાધનરૂપ માનેલા પ્રાણિપદાર્થમાં તેને દ્વેષ એટલે ગાઢ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રાગદ્વેષને વશ થઈ ક્યારેક તે અભિમાનપૂર્વક સકામ-શુભકર્મરૂપ ધર્મ કરે છે, અને ક્યારેક તે દ્વેષને વશ થઈ અભિમાનપૂર્વક અશુભકર્મરૂપ અધર્મ કરે છે, તે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિથી તેના અંતઃકરણમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પડે છે, તે સંસ્કારો પોતાના વિપાકકાલે તેને

મનુષ્યના જીવને તાદાત્મ્યાધ્યાસપૂર્વક સ્થૂલશરીરની સાથે જોડે છે, અને તેમ થવાથી તે ત્રિવિધ તાપોવડે તપ્યા કરે છે, અને તેના અજ્ઞાનની બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જ્યાંસુધી નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તે જીવ આ દુઃખમય સંસારમાં પોતાના કર્માનુસાર ભમ્યા કરે છે, તથા દુઃખાનુભવ કર્યા કરે છે.

જીવના ને જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન અજ્ઞાનથી વિપરીત પરિણામ લાવે છે. મનુષ્ય જ્યારે પોતાના પવિત્ર પુરુષાર્થથી અને અંતર્યામીથી અભિન્ન શ્રીસદ્ગુરુના નિર્હેતુક કારુણ્યથી પોતાના અને જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનવાન્ થાય છે, ત્યારે તેમનું અંતઃકરણ એકજ અદ્વિતીય તત્ત્વને અનુભવતું હોવાથી તેમના અંતઃકરણમાં હુંનું અને આનું દઢભેદજ્ઞાન રહેતું નથી, દઢભેદજ્ઞાનના અભાવે તેમના અંતઃકરણમાં અનુકૂલપણાની ને પ્રતિકૂલપણાની ભ્રાંતિનો ઉદય થતો નથી, અનુકૂલ-પણાની ને પ્રતિકૂલપણાની ભ્રાંતિના અનુદયથી તેમના અંતઃકરણમાં દઢરાગદ્વેષનો ઉદય થતો નથી, દઢરાગદ્વેષના ઉદયના અભાવથી તેઓ ફલેચ્છાપૂર્વક કર્તાપણાના અભિમાનથી શુભાશુભકર્મરૂપ ધર્માધર્મ કરતા નથી, એવા ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિના અભાવે તેમના અંતઃકરણમાં ધર્મા-ધર્મના સંસ્કાર પડતા નથી, અને ધર્માધર્મના સંસ્કારોના નહિ પડવાથી વર્તમાન શરીરનો પાત થયે તેમનો જીવ અન્ય શરીરની સાથે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી જોડાતો નથી, ને ત્રિવિધતાપનો અનુભવ કરતો નથી, પણ પોતાનો જીવભાવ મૂકી દઇને ત્રિવિધતાપથી અત્યંત રહિત અને સર્વદા પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં ચેતનરૂપે અભેદભાવે સ્થિતિ કરે છે.

એવી રીતે પરમસત્યને નહિ જાણવારૂપ અજ્ઞાનથી જીવો આ સંસારમાં ઉચનીચ મનાતાં શરીરોને ધારણ કર્યા કરે છે, ને જે જે

શરીર ધારણ કરે તે તે શરીરમાં તેઓ પ્રધાનપણે પ્રતિકૂલ મનાતા દુ:ખનો અનુભવ કર્યા કરે છે, અને જ્ઞાનથી પરમસત્યને જાણી જન્મ-પરંપરાથી ને દુ:ખપરંપરાથી જીવો મોકળા થઈ અવિચલ પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મિથ્યાજ્ઞાનની ને સંશયોની નિવૃત્તિ કર્યા વિના કોઈ પણ જીવ કૃતાર્થ થઈ શકતો નથી, અને તે બ્રહ્મજ્ઞાન વેદાંતશ્રવણવડે ને સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપદેશવડે વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન પુરુષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જેમને બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્, જીવો ને ઈશ્વર પ્રતીત થાય છે તેમને જગત્નો, જીવોનો ને ઈશ્વરનો બ્રહ્મની સાથેનો સંબંધ સમજાવી એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ પરમસત્ય છે એવો દૃઢ નિશ્ચય યુક્તિપૂર્વક કરાવવામાટે વેદાંતસિદ્ધાંતમાં ૭ પદાર્થો અનાદિ માન્યા છે. એ ૭ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનતાં ઘણા પ્રકારના દોષો આવે છે તેથી વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ એની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ તે પરિમિત બલવાળી હોવાથી થાકી જાય છે તેથી હવે પછી કહેવાશે તે ૭ પદાર્થો આ સિદ્ધાંતમાં અનાદિ માનવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મ અથવા સર્વવ્યાપક અસંગ શુદ્ધચેતન, માયા અથવા અવિદ્યાનામની જડવસ્તુ-ઓના કારણરૂપ સૂક્ષ્મવસ્તુ, બ્રહ્મનો એ માયા અથવા અવિદ્યાનામની સર્વે જડવસ્તુઓના મૂલકારણરૂપ સૂક્ષ્મવસ્તુની સાથે કલ્પિત સંબંધ, ઈશ્વર, જીવો, અને બ્રહ્મ, માયા અથવા અવિદ્યા, બ્રહ્મનો માયાની અથવા અવિદ્યાની સાથે કલ્પિત સંબંધ, ઈશ્વર ને જીવો એ પાંચે વસ્તુઓનો અથવા ઈશ્વરનો ને જીવોનો પરસ્પર કલ્પિત ભેદ એ અનાદિ માનવામાં આવતા ૭ પદાર્થોનાં નામો છે. તે ૭ પદાર્થોમાં બ્રહ્મનામનો પદાર્થ અનાદિ ને અનંત છે, અને માયા આદિ અન્ય પાંચ પદાર્થો

અનાદિ છતાં પણ સાંત એટલે અંતવાળા અર્થાત્ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી તેમની પોતાની સત્તા દૂર થઈ બ્રહ્મરૂપ થઇ જનારા છે. અનાદિ હોય તે સાંત હોઇ શકે નહિ એવી શંકાને અવકાશ નથી, કારણકે સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતું જગત્, જીવો ને ઇશ્વિર સ્વપ્નકાલે અનાદિજેવાં જણાતાં છતાં પણ જાગ્રત્કાલે તે સર્વ સાક્ષિચેતનથી પૃથક્ નહિ રહેતા પોતાની પૃથક્ સત્તા ત્યજી સાક્ષિચેતનરૂપ થઇ જાય છે. જો બ્રહ્મનો સદ્ભાવ ન માનવામાં આવે તો માયા, ઇશ્વિર, જીવ ને જગત્ એમના સદ્ભાવની સિદ્ધિ ન થઈ શકે, માટે બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ માનવાની અપેક્ષા રહે છે. તે ચેતનરૂપ હોવાથી તેની માયા આદિ જડમાંથી કે જડમિશ્રિત ઇશ્વિરજીવરૂપ ચેતનમાંથી ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ, એવી રીતે તેના ઉપાદાનકારણના અસંભવથી તે બ્રહ્મ અનાદિ છે, અને તેનો નાશ કરનાર કોઇ પણ અન્ય વસ્તુ કે કારણ વિદ્યમાન ન હોવાથી તે અનંત છે.

માયા અથવા અવિદ્યાનામનો વ્યાવહારિક સૂક્ષ્મ જડ પદાર્થ માન્યા વિના આ સ્થૂલ જડ જગત્ની ઉત્પત્તિસ્થિતિનું યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી શકાય નહિ, માટે માયાનામનો વ્યાવહારિક સૂક્ષ્મ જડ પદાર્થ માનવાની આવશ્યકતા રહે છે. જો એ માયાને આદિ એટલે ઉત્પત્તિ-વાળી માનીએ તો તેની ઉત્પત્તિ કયા પદાર્થમાંથી થઇ તે કહેવું જોઇએ. માયાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થઇ એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તે બ્રહ્મ અસંગ ને અવિકારી છે. જે વસ્તુ સર્વથા સર્વદા અન્યના સંગથી રહિત હોય, તથા જે વસ્તુ પરિણામ પામવારૂપ વિકારથી રહિત હોય તે અન્યનું ઉપાદાનકારણ થઇ શકે નહિ. જગત્માં મૃત્તિકાદિ જેટલા જેટલા પદાર્થો ઘટાદિ પદાર્થોના પરિણામી ઉપાદાન-કારણરૂપે જોવામાં આવે છે તેટલા તેટલા પદાર્થો નિમિત્તકારણની

સાથે સંગ પામી શકે એવા ને વિકાર પામવાના (કાર્યરૂપ થવાના) સ્વભાવવાળા જોવામા આવે છે. બ્રહ્મ એવું નથી એમ "**असंगो ह्ययं पुरुषः**" (આ બ્રહ્મરૂપ પુરુષ અસંગ છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ને "**असंगोसि निर्विकारः**" (તું બ્રહ્મ હોવાથી અસંગ ને નિર્વિકાર છે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં કહેલું હોવાથી બ્રહ્મ માયાનું પરિણામી ઉપાદાનકારણ સંભવી શકે નહિ. જો બ્રહ્મને અન્ય પદાર્થોના કોઇ પણ પ્રકારના સાચા સંગવાળું તથા વિકાર પામવાના ધર્મવાળું માનીએ તો તે બ્રહ્મને વિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ થશે. બ્રહ્મને વિનાશી માનવાથી સતશાસ્ત્રના વચનોનો પ્રકોપ થશે, બ્રહ્મરૂપે અવિચલ સ્થિતિ કરવારૂપ મોક્ષનો અસંભવ થશે, અને મોક્ષનું ને મોક્ષનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોને અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિ થશે, જે સમજુ આસ્તિકને અનિષ્ટ ને અગ્રાહ્ય જણાશે. એવી રીતે બ્રહ્મ માયાનું પરિણામી ઉપાદાનકારણ સંભવતું નથી તેથી તે માયાની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહી શકાય નહિ. માયાની માયામાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ કહેવામા આત્માશ્રયદોષની (પોતાનામાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ માનવારૂપ દોષની) પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થની પોતાનામાંથી ઉત્પત્તિ થતી હોય એમ આ પૃથિવીપર ક્યાંઇ જોવામાં કે સાભળવામાં આવતું નથી, પણ પોતાના જનકમાંથી વા ઉપાદાનકારણમાથી સર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ જોવામાં ને સાંભળવામાં આવે છે. કોઇ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પણ માયાની ઉત્પત્તિ માયામાથી થઇ છે એમ કહ્યું હોય એમ જાણવામાં આવતું નથી. માયાના ને બ્રહ્મના કલ્પિત સંબંધમાંથી પણ માયાની ઉત્પત્તિ સ્વીકારી શકાય નહિ, કેમકે માયાની ઉત્પત્તિનો નિશ્ચય થયા પહેલાં બ્રહ્મના ને માયાના સંબંધની અસિદ્ધિ છે. જીવો અને

ઇશ્વિર માયાના સદ્‌ભાવવિના સિદ્ધ થઇ શકતા નથી તેથી તે જીવો ને ઇશ્વિર માયાના કાર્યજેવા મનાય છે. માયાના કાર્યજેવા મનાતા તે જીવોમાથી કે ઇશ્વિરમાંથી કારણરૂપ મનાતી માયાની ઉત્પતિ સંભવી શકે નહિ. શ્રુતિસ્મૃતિમાં કોઇ પણ વચન જીવોમાંથી કે ઇશ્વિરમાંથી માયાની ઉત્પત્તિ કહેનારું જોવામાં આવતું નથી, અને લોકોમાં પણ કોઇ સ્થલે જન્યમાંથી જનકની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં વા સાંભળવામાં આવતી નથી. બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય ચારની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય થયા પહેલાં તેમના ભેદનો સદ્‌ભાવ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ, તેથી તે પાંચેના પરસ્પરના ભેદમાંથી કે ઇશ્વિરના ને જીવના ભેદમાંથી પણ માયાની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ. એવી રીતે માયાના ઉપાદાનકારણનો નિર્ણય નહિ થવાથી માયાની ઉત્પત્તિ માનવી અયોગ્ય છે, અર્થાત્ તેને અનાદિ માનવી જોઇએ. વળી માયાની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તે માયા કોણે ઉપજાવી? શા કારણથી ઉપજાવી? ક્યારે ઉપજાવી? કયા પદાર્થમાંથી ઉપજાવી? તે ઉપજાવનારે માયાને તમે કહો છો તે સમયની પહેલા કેમ ન ઉપજાવી? ઉપજાવનારે પોતાના કયા કરણવડે તેને ઉપજાવી? અને તે ક્યાંસુધી રહેશે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નના ઉત્તરો આપવાનું કામ માયાની ઉત્પત્તિ સ્વીકારનારના અંતઃકરણપર આવી પડશે, ને તે કામમાં તેને અજ્ઞાનનું શરણ લીધા વિના અન્ય ઉપાય મળશે નહિ. માયાને અનાદિ માનવામાં જો દોષ ગણવામાં આવે તો તેને અનાદિ માનવી એટલો એકજ દોષ આવે છે, પણ જો તેને ઉત્પત્તિવાળી માનવામાં આવે તો તેમાં ઘણા દોષો આવે છે. જો એક દોષ માનવાથી યોગ્ય સમાધાન થતું હોય તો પછી ઘણા દોષો માનવા-થી થતા ગૌરવદોષમાં જવું યોગ્ય નથી. જો માયાનો સદ્‌ભાવજ ન માનવામાં આવે તો આ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું જગત્ ઉપાદાનકારણ-

વિનાજ ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનવું પડે, જે લોકાનુભવથી વિરુદ્ધ છે આમ હોવાથી માયાને અનાદિ માનવી એજ યોગ્ય છે.

માયા અનાદિ હોવાથી અનાદિ બ્રહ્મનો ને અનાદિ માયાનો કલ્પિત સંબંધ પણ અનાદિજ માનવો જોઇએ. જો તે સંબંધની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો પ્રથમ તેમનો સંબંધ કયા કારણથી નહોતો ? ને પછી કોણે ક્યારે કયા કારણથી કયા કરણદ્વારે તે સંબંધ ઉત્પન્ન કર્યો ? તેના વિવેકીના અંતઃકરણનું સમાધાન થાય એવા ઉત્તરો આપવા અશક્ય છે, માટે તે સંબંધને અનાદિ માનવો એજ યોગ્ય છે.

ઇશ્વરને અને જીવોને પણ અનાદિજ માનવા જોઇએ, કેમકે તેમની ઉત્પત્તિ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે. ઇશ્વરની ને જીવોની અસંગ ને અવિકારી બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ માનતાં બ્રહ્મમા સંગીપણાનો, વિકારીપણાનો ને પરિણામે વિનાશીપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેમ માનવું યુક્તિયુક્ત નથી. વળી શ્રુતિસ્મૃતિ આદિ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં પણ તે બંને બ્રહ્મમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેલું જોવામાં આવતું નથી. અનાદિ અજ્ઞાનના બલથી તે બંનેની બ્રહ્મમા કલ્પના ભલે થાય, પણ બ્રહ્મ પરિણામ પામીને ઇશ્વરરૂપ કે જીવરૂપ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મનો તથા માયાનો સંબંધ જડરૂપ હોવાથી તેમાંથી ચેતનરૂપ મનાતા ઇશ્વર ને જીવો ઉપજી શકે નહિ. ઇશ્વરની ઇશ્વરમાંથી ને જીવોની જીવમાંથી ઉત્પત્તિ માનતાં આત્માશ્રય-દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇશ્વરમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવું વેદવિરુદ્ધ છે. ઇશ્વરમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ માનતાં અવિકારી ને અવિનાશી મનાતા ઇશ્વરને વિકારીપણાની ને વિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે યોગ્ય નથી. બ્રહ્માદિ પાંચેનો વા ઇશ્વરજીવનો પરસ્પરમાં ભેદ જડ છે તેથી તેમાંથી પણ ચેતનરૂપ ઇશ્વરની ને જીવોની ઉત્પત્તિ

થઈ શકે નહિ. એવી રીતે ઈશ્વરની ને જીવોની ઉત્પત્તિ માનવામાં શાસ્ત્રનો ને યુક્તિનો વિરોધ આવે છે તેથી તે બંનેને અનાદિ માનવા એજ યોગ્ય છે. બ્રહ્મ, માયા, માયાનો ને બ્રહ્મનો સંબંધ, ઈશ્વર ને જીવ એ પાંચે પદાર્થો અનાદિ છે એમ નક્કી થયું તો પછી એ પાંચે પદાર્થોનો પરસ્પરમાં ભેદ પણ અનાદિ છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

માયા આદિ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી માયા આદિ પાંચે પદાર્થોના, માયાના કાર્યરૂપ આકાશાદિ ભૂતોના, તથા આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપ સર્વ ભૌતિક પદાર્થોના મિથ્યાપણાના દૃઢ નિશ્ચયનો ઉદય તે જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં થાય છે. આવા પુરુષને શાશ્વતી શાંતિ ને શાશ્વત સુખ જે બ્રહ્મના સ્વભાવરૂપ છે તેની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ થવાથી તેમને કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી.

પૂર્વોક્ત અવિદ્યા વા અજ્ઞાનજ જે વસ્તુ જેવા રૂપવાળી નથી તે વસ્તુમાં તેવા (વિપરીત) રૂપની ભ્રાંતિ ઉપજાવે છે. એ અવિદ્યાના બલથીજ અજ્ઞાની મનુષ્યોને સ્વશરીર, પોતાના સંબંધવાળાં અન્ય સ્ત્રીપુરુષોનાં શરીરો, બાલકોનાં શરીરો, દ્રવ્ય, ગૃહ, ભૂમિ, પશુઓ, પરમાણુઓ ને આકાશાદિ સર્વ દૃશ્ય વસ્તુતાએ અનિત્ય છતાં પણ પોતાના અંતઃકરણમાં સ્પષ્ટરૂપે કે અસ્પષ્ટરૂપે નિત્યરૂપ મનાય છે. તેઓ તેમને નિત્યરૂપે માને છે એમ તેમના તે પ્રતિના દૃઢરાગદ્વેષવાળા વ્યવહારથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. એ અવિદ્યાના સદ્ભાવવડેજ અજ્ઞાની મનુષ્યોના અંતઃકરણને પોતાનું, અન્ય પ્રિય માનેલા સ્ત્રીપુરુષનું ને પુત્રપુત્રી આદિનું શરીર તેમાં રહેલા મલિન ને દુર્ગંધયુક્ત પદાર્થોથી સર્વદા અપવિત્ર છતાં પણ પવિત્રજેવું જણાય છે. જો તે શરીર અપવિત્ર છે એમ તેમને સ્પષ્ટ સમજાય તો તેમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય, ને રાગપૂર્વક તેનો સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તેમના અંતઃકરણમાં ન પ્રકટે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયો, તથા એ પાંચ વિષયો જેમાં રહ્યા છે તે પ્રાણીઓ અથવા જે સાધનવડે તે વિષયો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે સાધનો, વિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિએ અંતઃકરણના સમભાવને દૂર કરી તપાવનારાં હોવાથી તથા પોતાનામાં રાગ રાખનારાઓને જન્મમરણના દુઃખમય પ્રવાહમાં જોડનારા હોવાથી દુઃખરૂપ છે, છતાં અવિદ્યાના બલવડે તે દુઃખરૂપ વિષયોમાં ને તેના સાધનરૂપ પ્રાણિપદાર્થોમાં અજ્ઞાનીઓને સુખની ભ્રાંતિ થાય છે. વળી એ અવિદ્યાના બલથીજ અજ્ઞાની મનુષ્યોને અનાત્મા એટલે જડ એવા સ્થૂલશરીરમાં, વા ઇંદ્રિયોમાં, વા લોહીમાં, વા મજ્જારસમાં, વા મસ્તિષ્કમાં, વા અંતઃકરણમાં, વા પ્રાણમાં, વા ચિદાભાસરૂપ જીવમાં, વા અભાવરૂપ શૂન્યમાં આત્માની ભ્રાંતિ થાય છે.

એ અવિદ્યાનો અજ્ઞાની મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં સદ્‌ભાવ હોવાથીજ બુદ્ધિથી માંડીને સ્થૂલશરીરમાં હુંપણાની–આત્માની–ભ્રાંતિ થાય છે, અનુકૂલ મનાતા પ્રાણિપદાર્થમાં રાગ થાય છે, પ્રતિકૂલ મનાતા પ્રાણિપદાર્થમાં દ્વેષ થાય છે, અને સ્થૂલશરીરના દીર્ઘજીવનની ઇચ્છા અથવા મરણનું ભય થાય છે.

દેહ આદિ જડ પદાર્થમાં હુંપણાની–આત્માની–ભ્રાંતિવડે અને દેહાદિથી ભિન્ન દૃશ્યમાં મારાપણાની ભ્રાંતિવડે અજ્ઞાની જીવો જન્મમરણના વેગવાળા પ્રવાહમાં વેગવાળી નદીમાં તણાતા કીડાનીપેઠે પ્રબલ વેગથી તણાતા જાય છે, ને સાચ્ચાં શાંતિસુખનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાલી થતા નથી. પામર મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોમાં તમોગુણને લીધે મૂઢતા વધારે હોવાથી તેઓ આ દુઃખપ્રપૂર્ણ જન્મમરણના વેગવાળા પ્રવાહમાંથી નીકળી સંસારના પરતીરરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાટે કાંઇ પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. વિષયી મનુષ્યો આ લોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને અને પરલોકના

વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને દુઃખની નિવૃત્તિના ને સુખની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ માની તેની પ્રાપ્તિમાટેજ નિરંતર પ્રયત્નશીલ હોવાથી રજોગુણ-પ્રધાન અંતઃકરણવાળા તેઓ પણ આ જન્મમરણના વેગવાળા પ્રવાહમાંથી નીકળી સંસારના પરતીરરૂપ બ્રહ્મને પામવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. પોતાના પૂર્વજન્મોના અનેક પુણ્યસસ્કારોના વિપાકથી આ પૃથિવી-પરના કોઇ કોઇ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણના વધારાવડે પોતાનો વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની, પ્રતીત થતા જગત્‌ના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની, અને ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા ઉદય પામે છે. તેમનાં અંત કરણો અનુભવથી ને શાસ્ત્રકથનથી આ લોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને અને પરલોકના વિષયોને તથા તેનાં સાધનોને દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિના ને સાચા સુખની નિત્ય-પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ માની શકતા નથી તેમનાં અંતઃકરણોને આ લોકના તથા પરલોકના વિષયો તથા તેના સાધનો ક્ષણભંગુર, ન્યૂનાધિકતાવડે અંતઃકરણમા ખેદ વા ગર્વ ઉપજાવનારાં, હિંસા ને અપવિત્રતા આદિ અનેક દોષવડે યુક્ત હોવાથી નિઃસાર, અને તેઓમાં પ્રીતિ રાખનારા-ઓનાં અંતઃકરણોને પ્રધાનપણે દુઃખાનુભવ કરાવનારા જણાય છે. તેવા પુણ્યશાલી મનુષ્યો આ જન્મમરણના ભયભરેલા પ્રવાહમાંથી નીકળી તેના પરતીરરૂપ દુઃખરહિત પરમાનંદને—આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને—પામવામાટે તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાચાં સાધનો જાણવામાટે સર્વદા પરમોત્સુક હોય છે. તેમનાં અંતઃકરણો કોઇ પણ પ્રકારના નાનામોટા પાપથી નિરંતર ડરનારાં હોય છે, અને તે અર્થના ને કામના ગર્ભદાસ હોતા નથી તેઓ પોતાના પ્રાપ્તવ્યવહારમાં સર્વદા ઉદ્યોગી, સાવધાન, પ્રામાણિક ને દક્ષ રહે છે, અને પોતાનાથી થઈ શકે તેટલો અન્યના ઉપર અહંકાર ને ફલેચ્છાવિના ઉપકાર કરે છે, પરંતુ કોઈ પણ પ્રાણીને

પીડા થાય એવી પ્રવૃત્તિ તેઓ કરતા નથી. વર્ણાશ્રમના ધર્મોનુ આ મારું કર્તવ્ય છે એમ સમજીને આદરપૂર્વક યથાવિધિ પરિપાલન કરે છે. દાન, દયા, દમ ને દીનતાવડે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે પવિત્ર કરતા રહે છે. જેમ પલ પલ મળીને પ્રહર થાય છે, અને પઈ પઈ મળીને સુવર્ણમુદ્રા થાય છે તેમ ચિત્તશુદ્ધિમાં હેતુભૂત ગણાતાં શાસ્ત્રોક્ત સામાન્ય સાધનોનુ સેવન પણ પરિણામે ચિત્તશુદ્ધિમા ઉપકારક થાય છે એમ સમજી ચિત્તશુદ્ધિમા હેતુભૂત ગણાતા શાસ્ત્રોક્ત સામાન્ય સાધનોનું પણ તે આદરપૂર્વક સેવન કરતા રહે છે, પણ મિથ્યાભિમાનથી વા દંભથી તેનો અનાદર કરતા નથી.

જ્યાંસુધી મનુષ્યના અંતઃકરણનો મલિનતા ને ચંચલતા દૂર થતી નથી ત્યાંસુધી તે મનુષ્યને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ સમજી ચિત્તશુદ્ધિમાટે તે સ્નાન, સંધ્યા, મંત્રજપ, સત્શાસ્ત્રનું સમજપૂર્વક વાચન, ઇષ્ટદેવનું પૂજન ને વૈશ્વદેવ એ શુભકર્મો અભિમાનનો ને સંસારના ફલની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને ભાવપૂર્વક શાસ્ત્રે ને પોતાના ગુરુએ કહેલી રીતે કરે છે. તે સ્નાનવડે ને ભાવનાવડે પોતાના સ્થૂલશરીરની, ઇંદ્રિયોની ને અંતઃકરણની અશુદ્ધિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે ત્રણ સમયની સંધ્યાવડે પ્રાણનું પોષણ કરીને, પ્રકાશ તથા ઊષ્મા આપીને, અને અન્નજલની અનુકૂલતા કરી આપીને પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારા સૂર્યમંડલના અધિષ્ઠાતા શ્રી-સૂર્યદેવના ઋણમાંથી અને અંતઃકરણના ને વાણી આદિના પ્રેરક થઇ માનવજીવનને ભવ્ય પ્રતીત કરાવનારા અંતર્યામીના ઋણમાંથી મોકળા થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ આળસ, પ્રમાદ, જડતા ને દંભને વશ થઇ સંધ્યાનો પરિત્યાગ કરી કૃતઘ્ન થતા નથી; તે પરમાત્માની, સત્શાસ્ત્રની ને પોતાના ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરી પોતાના ચિત્તની

મલિનતા, જડતા ને ચંચલતા દૂર કરવામાટે સર્વ યજ્ઞોમા શ્રેષ્ઠ જપયજ્ઞ પરમાત્મસ્વરૂપના ધ્યાનસહિત કરે છે,-પોતાના સમર્થ ગુરુએ કરુણા કરીને આપેલા અને પોતે આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરેલા મંત્રનો તે શુદ્ધ ઉચ્ચારથી ને પરમપ્રીતિથી તે મંત્રવડે વાચ્ય પરમાત્માના સ્વરૂપના ધ્યાનપૂર્વક જપ કરે છે; તે પ્રમાણભૂત સતશાસ્ત્રોનુ શાસ્ત્રજ્ઞ ને સદાચારી પુરુષપાસેથી યથાવિધિ અર્થસહિત અધ્યયન કરી પછી નિત્ય તેનું પરમાદરપૂર્વક વાચનમનન કરે છે; તે પરમાત્માની પરમપવિત્ર ને પૂર્ણજ્ઞાનમયી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ પોતાના અંતઃકરણપર પાડવા પરોક્ષ સગુણબ્રહ્મની પ્રતિમાનું અને પ્રત્યક્ષ સગુણબ્રહ્મરૂપ પોતાના સદ્‌ગુરુનું વા તેઓશ્રીની પ્રતિમાનુ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પરમશ્રદ્ધા, પરમાદર, પરમ નમ્રતા ને પરમપ્રેમથી પોતાનાં શરીરાદિને બહુ પવિત્ર રાખી નિત્ય યથાવિધિ પૂજન કરે છે; અને કીટથી માંડીને દેવપર્યંતની ચૂલાપરના પાત્રમા રંધાતા અન્નપર આમાથી અમને આપશે એવી દૃષ્ટિ રહેલી છે એમ સમજી તે દેવથી માંડીને કીટપર્યંતનો મનથી, શબ્દથી ને રાધેલા અન્નથી વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવારૂપ વૈશ્વદેવ કરે છે, તથા તે વેલા જો કોઈ ભૂખ્યો અતિથિ પોતાને ઘેર આવ્યો હોય તો તેને તે માનપૂર્વક યથાશક્તિ રાંધેલું કે કાચું અન્ન આપે છે, વા અપાવે છે. આવાં શાસ્ત્રોક્ત શુભ કર્મોવડે તેના અંતઃકરણમાં અન્ય પ્રાણીઓપ્રતિ તેમની યોગ્યતાનુસાર પૂજ્યભાવરૂપ માન, પ્રેમ વા દયાનો ને ઔદાર્યનો વધારો થવા માંડે છે, અને દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, નિર્દયતા, સ્તબ્ધતા, દર્પ, લોભ, મમતા ને અસૂયા એ દોષો તેના અંતઃકરણમાંથી દૂર થવા લાગે છે. વળી આવા શુભકર્મો પોતાના સ્થૂલશરીરમાંજ રહેલા હુંપણાના ને પોતાનાં સગાંવહાલાંમાંજ રહેલા મારાપણાના ભાવને અન્ય પ્રાણીઓપ્રતિ વિસ્તારી તેના અંતઃકરણને વિશાલ કરવા લાગે છે.

તે પોતાના ઇષ્ટદેવના શાસ્ત્રે કહેલા સ્વરૂપમા અથવા પોતાના ઇષ્ટદેવથી અભિન્ન પોતાના સદ્ગુરુમાં સર્વજ્ઞપણું સર્વશક્તિમાન્પણું, સ્વતંત્રપણું, વિભુપણું ને પરમદયાલુપણું ઇત્યાદિ શુદ્ધસત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષથી અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા શુભગુણોનો આરોપ કરીને તેમના સ્વરૂપનું સાત્ત્વિકીશ્રદ્ધાથી, અડગઉત્સાહથી અને અનન્યપ્રીતિથી નિરતર ધ્યાન કરી પોતાના અંતઃકરણમા રહેલી ચંચલતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ધ્યાન લાંબો સમય, નિરંતર, આદરપૂર્વક કર્યા કરવાથી તેમનું ચિત્ત પોતાનો ચંચલ સ્વભાવ ત્યજી ધ્યેયમાં સ્થિર રહેવા લાગે છે.

જે પુણ્યવાન્ પુરુષે પોતાનો પ્રામવ્યવહાર પવિત્રપણે કરીને, શાસ્ત્રમા કહેલા વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું શ્રદ્ધા, પ્રીતિ ને સાવધાનતાથી પરિપાલન કરીને, અને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસના કરીને વા ધ્યાન કરીને પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ ને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે તે પુણ્યવાન્ પુરુષના અંતઃકરણમાં વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ૭ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર મનુષ્યના અંતઃકરણની વેદાંતશ્રવણમા યોગ્યતા ઉપજાવનારા સાધનો સારી રીતે આવિર્ભાવ પામી શકે છે.

અંતઃકરણની પવિત્રતા, સ્થિરતા, સત્પુરુષોની સેવા ને તેમના ઉપદેશનું શ્રવણ, તથા સતશાસ્ત્રનું શ્રવણવાચન એ સામગ્રીવડે મનુષ્યના હૃદયમાં વિવેકનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ જગતમાં બ્રહ્મ એવે નામે ઓળખાતી કોઇ વસ્તુ પરમસૂક્ષ્મ, અસંગ, અવિકારી ને અવિનાશી છે, અને તેનાથી ભિન્ન બીજી સર્વ વસ્તુઓ સ્થલ, અન્યના કોઇ પણ પ્રકારના સંબંધવાળી, ક્ષણે ક્ષણે વિકારરૂપપરિણામ પામનારી, ને પોતાના પ્રતીત થતા સ્વરૂપના અદર્શનરૂપ વિનાશ પામનારી છે, આવી અંતઃકરણની દૃઢ સમજ તે વિવેક કહેવાય છે. આ વિવેક ક્ષણસ્થાયી હોય તો તે વૈરાગ્યાદિ સાધનોને ઉપજાવવામાં સાહાય્યભૂત

થતો નથી. જેમ બરફ શીતલ છે, ને અગ્નિ ગરમ છે, અથવા તાંબાના સિક્કા અલ્પ મૂલ્યવાળા છે, ને સુવર્ણના સિક્કા મહામૂલ્યવાળા છે એ નિશ્ચય સુસ્થિર રહે છે તેમ બ્રહ્મના પૂર્વોક્તસ્વરૂપનો ને તેનાથી ભિન્ન દશ્યના પૂર્વોક્ત સ્વરૂપનો નિશ્ચય વારંવારના પૂર્વોક્ત વિચારવડે સુસ્થિર થવો જોઇએ. એવો વિવેક જ્યારે મનુષ્યના હૃદય-મા સ્થિર થાય છે ત્યારેજ તે મનુષ્યનું હૃદય સત્યરૂપ બ્રહ્મભણી પ્રીતિવાળું ને તેનાથી ભિન્ન માયા ને માયાના કાર્યોભણી તેમનું અસત્યપણું, નિ સારપણું ને દુ ખદાતાપણું જાણી ઉદાસીનજેવું થાય છે. વિવેકી મનુષ્યના અંત કરણની દશ્ય પ્રાણિપદાર્થોમા આવી ઉદાસીનતા-જેવી સ્થિતિ તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. જેમના અંતઃકરણમાં શુદ્ધવિવેકની દઢતા થઇ હોય છે તેમના અંત'કરણમાંજ શુદ્ધવૈરાગ્યનો ઉદય થઈ શકે છે. વૈરાગ્ય એ પ્રતીત થતા દશ્ય વિષયોમાં ને શાસ્ત્રમા સાંભળવા-મા આવતા પરલોકના વિષયોમા રાગરહિતપણાવાળી–ઉદાસીનતા-જેવી–અંતઃકરણની સ્થિતિનું નામ છે. જે મનુષ્યનું અંતઃકરણ એવી સ્થિતિવાળું થયુ હોય તે મનુષ્યજ વૈરાગ્યવાન્ કહેવાય છે. જેનું અંત'કરણ એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું નથી તે મનુષ્ય ભલે પોતાના શરીરપર લોઢાની ભારે સાંકળો ધારણ કરીને નગ્ન ફરતો હોય, વા રાખ ચોળીને નગ્ન ફરતો હોય, વા પંચકેશ રાખી ભગવાં કે ધોળા વસ્ત્રો પહેરી ફરતો હોય, વા દાઢી મંછ ને મસ્તકના વાળ મુડાવીને કે ચુટી નાખીને ભગવા વસ્ત્રો પહેરીને કે ધોળાં વસ્ત્રો પહેરીને ફરતો હોય, વા સોનારૂપાને સ્પર્શ ન કરતો હોય, વા એક વેલા જમતો હોય, વા પોતાના મતનાં કોઇ ચિહ્ન ધારણ કરતો હોય, વા વનમાં કે પર્વતની ગુફામા કે નદીના તટપર કે ગામબહારના વૃક્ષની નીચે કે પર્ણકુટીમા એકલો રહેતો હોય, વા મૌન ધારણ કરીને રહેતો હોય,

વા બીજા ખવરાવે તો ખાતો હોય, વા બાર વર્ષસુધી ઊભા રહેવાનું તપ કરતો હોય, વા વસ્ત્રને બદલે ઝાડની છાલ પહેરતો હોય, અથવા એકલું કૌપીન ધારણ કરીને કે કૌપીન ને કથા ધારણ કરીને કે કૌપીન કંથા ને કમંડલુ રાખીને વિચરતો હોય તોપણ તે વૈરાગ્યવાન્ કહેવાય નહિ. પ્રારબ્ધવશાત્ મનુષ્યની બહારની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય, પણ પોતાના અંતઃકરણને આ લોકપરલોકના વિષયોમાં તથા તેના સાધનોમાં રાગરહિત કરવાથીજ મનુષ્યના અંતઃકરણની યોગ્યતામા વધારો થાય છે. વિવેકી મનુષ્ય મારે મારા અંતઃકરણની તેમા રહેલા રાગની નિવૃત્તિપૂર્વક પવિત્રતા વધારવી છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને જ્યારે નિરંતર રાગને દૂર કરવા ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે ત્યારેજ તે પોતાના અંતઃકરણમા અનાદિકાલથી રહેલા રાગને નિવૃત્ત કરી પોતાના અંતઃકરણને વૈરાગ્યવાળું કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે.

ઉપર કહેલા શુદ્ધ વૈરાગ્યની જે પુણ્યશાલી મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાપ્તિ કરી હોય તે પુણ્યશાલી મનુષ્યનું અંતઃકરણજ શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિક્ષા એ છ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાય છે. દૃશ્ય પ્રાણિપદાર્થોને સત્ય માની તેનું રાગદ્વેષપૂર્વક સ્મરણ કર્યા કરવાના, ભૂતભવિષ્યના પ્રસંગોના નિરર્થક વિચાર કર્યા કરવાના, તથા આળસ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, અવ્યવસ્થા, જડતા, ભય, ખેદ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, દંભ, આશ્ચર્ય ને હાસ્ય એ દોષોને વશ વર્તવાના મનના કુસ્વભાવને ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી દૂર કરી તેને કોઇ પણ હિતકર વિષયમાં જોડવાનું જે બુદ્ધિનું બલ તે શમ કહેવાય છે, પાયુથી ભિન્ન ચાર કર્મેન્દ્રિયોના તથા પાંચ

જ્ઞાનેંદ્રિયોના પોતપોતાના વિષયભણી રાગદ્વેષપૂર્વક દોડવાના કુસ્વભાવને વશ રાખી તેમને તેમના શુભ વિષયમા પ્રયોજનજેટલા વેગવાળી રાખવાનુ જે બુદ્ધિનું બલ તે દમ કહેવાય છે. પોતાના સદ્‌ગુરુનાં તથા પ્રમાણભૂત સત્‌શાસ્ત્રોના વચનોમા પ્રામાણિકપણાનો–સત્યપણાનો–બુદ્ધિ વિષે જે વિવેકવાળો નિશ્ચય થાય તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. દશ્યના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયને સતત જાગતો રાખી પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થતા અનુકૂલ વા પ્રતિકૂલ પ્રસંગોથી પોતાના મનને હર્ષને, ખેદને કે ભયને વશ ન થવા દેતાં તેના સમભાવને જાળવી રાખવાનું જે બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તે સમાધાન કહેવાય છે. વિષયોના વિચારથી ને વિષયોના સેવનથી મનને સાચી શાંતિ તથા સાચી તૃપ્તિ કદીપણ મળતા નથી, પણ તે બંનેથી ઊલટી મનની વ્યાકુલતા તથા અતૃપ્તિ વધે છે, અને મનને વિષયોના વિચારથી તથા વિષયોના સેવનથી મોકળું રાખવાથી, જેમ સુષુપ્તિમાં મનને શાંતિ તથા તૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે તેમ, જાગ્રત્‌માં પણ મનને શાંતિનો તથા તૃપ્તિનો અનુભવ થવાનો સંભવ છે એમ સમજી મનને રાગદ્વેષવાળા વિચારોથી તથા રાગદ્વેષવાળી ઇંદ્રિયોને વશ થઈ તેમના વિષયોભણી ઇંદ્રિયોદ્વારા થતી પ્રવૃત્તિથી રોકવાનું જે બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તે ઉપરતિ કે ઉપરામ કહેવાય છે; અને પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થતાં ભૂખતરષ, ટાઢતડકો, માનાપમાન, જ્વરાદિ રોગો, શરીરબલની તથા ઇંદ્રિયોના બલની ક્ષીણતા ને વ્યવહારમાં અનુકૂલપ્રતિકૂલ મનાતા અન્ય પ્રસંગો એ સર્વને પ્રાણના, ત્વચાના, મનના, સ્થૂલશરીરના ને ઇંદ્રિયાદિના ધર્મો જાણી તથા આત્માને તે સર્વ ધર્મોથી રહિત તથા તેમનો પ્રકાશક જાણી તે સર્વને મનને ચિંતાથી તથા વાણીને વિલાપથી રહિત રાખી સહન કરવાનું જે બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તે તિતિક્ષા કહેવાય છે. આ છ સંપત્તિ

પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યે મારો આત્મા સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી અત્યંતરહિત અને સર્વ પ્રકારના સુખોના ભંડારરૂપ છે આ નિશ્ચય પોતાના મનમાં સતત જાગતો રાખવો જોઇએ. એ છ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થયા પછી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સાચી મુમુક્ષુતાનો ઉદય થાય છે.

વર્તમાનશરીરના સદ્ભાવમા અને તેના પતનપછી અન્યશરીરમાં પણ હુંમા (જીવમા) અનુભવાતા ત્રિવિધ દુઃખોની ઐકાંતિક (નિયમ-પૂર્વક-અચૂક) અને આત્યંતિક (પુન. ઉદય ન પામે એવી) નિવૃત્તિ તથા તેને પરમાનંદની (વિષયસુખથી ભિન્ન નિરુપાધિક પરમ પવિત્ર નિરવધિ સુખની) નિરંતર પ્રાપ્તિ એ રૂપ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ મોક્ષનો સંશય-વિપર્યયથી રહિત અનુભવ કરવાની દુઃખમય સંસારથી ઉદાસ થયેલા મનુષ્યની જે તીવ્ર ઇચ્છા તે મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. આવી સાચી મુમુક્ષુતા જ્યારે મનુષ્યના અંત-કરણમાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે ત્યારેજ તે મનુષ્ય શ્રદ્ધાભક્તિથી સદ્ગુરુને શરણે જઇ તેમના સંશયવિપર્યયનો શીઘ્ર ઉચ્છેદ કરનારાં અને આત્મસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરનારાં અદ્ભુત વચનોનું શ્રવણ કરવાને ભાગ્યશાલી થાય છે.

અંતઃકરણની શુદ્ધિ, (મલિન વિચારોથી રહિતતા,) સરલતા, નમ્રતા, દુ.ખી પ્રાણીઓપર દયા, સુખી પ્રાણીઓમા ને સમાનસ્થિતિ-વાળા મનુષ્યોમાં વિશુદ્ધ પ્રીતિ, શુભગુણગ્રાહકતા, ઔદાર્ય, ક્ષમા, વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા એ અંતઃકરણના શુભ-ગુણોનો પૂર્વજન્મોના પુણ્યસંસ્કારોના ઉદયથી અથવા વર્તમાનજન્મમાં કરેલાં તીવ્ર શુભ કર્મોના સંસ્કારોના ઉદયથી જેમના અંતઃકરણમાં પ્રાદુર્ભાવ થઇ તેની સ્થિરતા થઇ હોય તે પુણ્યશ્લોક મનુષ્યો શ્રોત્રિય, (વેદાંતપારગ,) બ્રહ્મનિષ્ઠ ને પરમકરુણાલુ સદ્ગુરુને શરણે જઇ તેમનાં

યોગ્ય શ્રોતાના શ્રવણને તથા મનને અપૂર્વ આનંદ ઉપજાવનારાં અને અલ્પશ્રમે અલ્પસમયમા અપારજેવા ભવસાગરનો પાર પમાડવાના સામર્થ્યવાળાં આશ્ચર્યપૂર્ણ વચનો સાભળવાના મુખ્ય અધિકારી ગણાય છે.

જેમ સદ્ગુરુના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યમાં ઉપર જણાવેલા શુભગુણોના સદ્ભાવની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટે અપરિહાર્ય આવશ્યકતા છે તેમ એવી યોગ્યતાવાળા શિષ્યને બ્રહ્મોપદેશ કરનારા સદ્ગુરુમાં વેદાતશાસ્ત્રનું ઉચ્ચાર અર્થ ને તાત્પર્યસહિત જ્ઞાન, એ જ્ઞાનનો પ્રબલ પ્રમાણવડે તથા પ્રબલ ને પ્રસિદ્ધ સુયુક્તિઓવડે અને યોગ્ય દૃષ્ટાંતોવડે જિજ્ઞાસુઓને ઉપદેશ કરવાનું અપૂર્વ સામર્થ્ય, પરંપરાગત સદાચારનું પરિપાલન ને પરમદયાલુતા એ ચાર શુભગુણોની જ્ઞાનોપદેશની સિદ્ધિમાટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. જો બ્રહ્મોપદેશનું શ્રવણ કરનાર ને બ્રહ્મોપદેશનું શ્રવણ કરાવનાર બંને યોગ્યતાવાળા હોય તોજ બ્રહ્મોપદેશનું શ્રવણ કરનાર મનુષ્યના અંતઃકરણમા બ્રહ્માનુભવનો ઉદય થાય છે. બ્રહ્મોપદેશનું શ્રવણ કરનાર મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જો આગળ કહેલા શુભ ગુણોનો સદ્ભાવ ન હોય તો બ્રહ્મોપદેશનું શ્રવણ કરીને તે મનુષ્ય અન્ય જનોની આગળ બ્રહ્મસંબંધી વાતો કરવામાં ન્યૂનાધિક કુશલ થઇ શકે છે ખરો, પણ પરમપવિત્ર પરમશાંત ને પરમાનંદાદિ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનો દૃઢ અનુભવ મેળવીને કૃતાર્થ થઈ શકતો નથી. પોતાની યોગ્યતાનો પૂરો વિચાર કર્યા વિના માત્ર દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિમાટે લોકોને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનાર જે નામધારક સદ્ગુરુમાં ઉપર કહેલા ચાર શુભ ગુણો ન હોય તે શાસ્ત્રની જે વાતો તેમને શાસ્ત્રશ્રવણદ્વારા કે શાસ્ત્રવાચનદ્વારા આવડતી હોય તે વાતો પોતાની પાસે વેદાંતનું શ્રવણ કરનારાઓને સંભળાવી શકે છે, પણ તે શ્રોતાઓના અંતઃકરણમાં બ્રહ્માનુભવનો ઉદય કરાવવામાં તે પુરુષ સમર્થ થઇ શકતા નથી.

સંસારના કોઇ પણ વિષયમાં દુઃખરહિત સ્થાયી સુખ નહિ જણાવાથી સંસારથી ઉદાસ થયેલો અને આગળ કહેલા શુભગુણ-વાળો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય દુઃખરહિત સ્થાયી સુખ મેળવવામાટે ધૈર્ય રાખીને વિવેકબુદ્ધિવડે ઉપર જણાવેલા શુભગુણોવાળા સદ્‌ગુરુનો શોધ કરી, તેમને પ્રાપ્ત કરી, તેમનું પૂજન ને તેમની સ્તુતિ કરી, તથા પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલી અહંતામમતાને વિશેષ શિથિલ કરી, તેમને મહાજીર્ણ ભવરોગના મહાવૈદ્ય સમજી, તેમનું શ્રદ્ધાપ્રીતિથી વિધિપૂર્વક શરણ ગ્રહણ કરે, અને "હે ભગવન્ ! આ સંસારરૂપ ભયંકર ને તીવ્ર દાવાનલથી દાઝતા અને આ વિશ્વમાં આપથી ભિન્ન અન્ય કોઇ પણ સ્થલે સાચું શરણ નહિ જોતા ને તેથીજ આપશ્રીને શરણે આવેલા આપશ્રીના દીન દાસને તેના સર્વ તાપ નિવારી પરમાનંદરૂપ કરનારો બ્રહ્મોપદેશ કરવાની કૃપા કરો" એમ તેઓશ્રીની વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરે. પછી તે સદ્‌ગુરુ તેને તેના અંતઃકરણાદિની યોગ્યતાનો વિચાર કરી કેવલ દયાવડેજ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનો સ્પષ્ટ બોધ કરે.

શ્રવણ બે પ્રકારનું છે, વેદાંતશાસ્ત્રનું પોતાના સદ્‌ગુરુના મુખદ્વારા શ્રવણ કરવારૂપ અને પોતાના સદ્‌ગુરુના મુખદ્વારા તેમના સર્વશાસ્ત્રના સારરૂપ ઉપદેશનું શ્રવણ કરવારૂપ. બંને પ્રકારના શ્રવણમાં શ્રવણ કરનાર શિષ્યના અંતઃકરણમાં આગળ કહેલી યોગ્યતા અવશ્ય હોવી જોઇએ, અને શ્રવણ કરાવનાર ઉપદેષ્ટાના અંતઃકરણમાં પણ પૂર્વે જણાવેલી યોગ્યતા અવશ્ય હોવી જોઇએ એ પુનઃ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. વળી તે બંને પ્રકારનું શ્રવણ કરનારના અંતઃકરણમાં શ્રવણના વિષયમાં ને પોતાના ઉપદેષ્ટામાં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા ને વિશુદ્ધ પ્રીતિ હોવાં જોઇએ. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું શ્રવણ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવ-નારાં ૭ પ્રકારનાં સાધનોસહિત થવું જોઇએ. ઉપક્રમ–ઉપસંહારની એકતા,

અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ એ વેદાંતશાસ્ત્રના વચનોના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારા છ પ્રકારના સાધનોના વા લિંગોના નામો છે. જેમ અવિચ્છિન્ન ધૂમરેખાના દર્શનથી જોનારને તેના મૂલમા રહેલા અગ્નિનુ જ્ઞાન થાય છે તેમ તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવવામાં સમર્થ પૂર્વોક્ત છ પ્રકારનાં લિંગોવડે શ્રોતાને વેદાંતશાસ્ત્રના અદ્વિતીયબ્રહ્મરૂપ તાત્પર્યનો યથાર્થ બોધ થાય છે.

વેદાંતશાસ્ત્રના–ઉપનિષદોના–આરંભમાં એટલે ઉપક્રમમા અદ્વિતીયબ્રહ્મનું ને તેની સમાપ્તિમાં એટલે ઉપસંહારમા પણ અદ્વિતીયબ્રહ્મનું નિરૂપણ હોય છે તેથી વેદાંતશાસ્ત્રનું અદ્વિતીયબ્રહ્મમા તાત્પર્ય છે એમ ઉપક્રમ–ઉપસંહારની એકતા એ નામના પહેલા પ્રકારના લિંગવડે વિવેકી શ્રોતાને નક્કી થાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં વારંવાર આત્માથી બ્રહ્મના અભિન્નપણાનો ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે, જેમકે છાંદોગ્યોપનિષદ્‌ના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમા જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગતના કારણરૂપ સત્‌થી (બ્રહ્મથી) અભિન્ન છે એમ "**तत्त्वमसि**" (જગતના કારણરૂપ જે સત્ તે તું છે) એ વચનો નવ વાર કહીને સમજાવવામા આવ્યું છે. એવી રીતે અદ્વિતીયબ્રહ્મના વારંવાર કથનરૂપ અભ્યાસથી પણ વેદાંતશાસ્ત્રનું અદ્વિતીયબ્રહ્મમા તાત્પર્ય છે એમ નક્કી થાય છે. જે શાસ્ત્રનો જે અસાધારણ વિષય હોય તે શાસ્ત્રની તે અસાધારણ વિષયને પ્રમાણ અને યુક્તિવડે પ્રતિપાદન કરવાની જે રીત તે તે શાસ્ત્રની અપૂર્વતા–અન્યશાસ્ત્રથી નહિ પ્રતિપાદિત નવીનતા–કહેવાય છે, એ અપૂર્વતાવડે પણ શ્રોતાને શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિશ્ચય થાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં જે જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અંતરાત્માનો ઇશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મની સાથે શ્રુતિઓથી અને તદનુકૂલ અનુમાનાદિ યુક્તિઓથી અભેદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે તે અન્ય શાસ્ત્રોએ

નહિ પ્રતિપાદન કરેલ વેદાતશાસ્ત્રના અસાધારણ વિષયરૂપ અપૂર્વતા છે. એ અપૂર્વતારૂપ લિંગથી પણ વેદાતશાસ્ત્રનું અદ્વિતીયબ્રહ્મમા તાત્પર્ય છે એવો શ્રોતાના અંતઃકરણને નિશ્ચય થાય છે. જે શાસ્ત્રના પ્રતિપાદિત વિષયના સેવનથી કે અનુભવથી જે પ્રયોજનની-ફલની-કર્તાને સિદ્ધિ થાય તે પ્રયોજનરૂપ ફલમા તે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય મનાય છે, જેમ આયુર્વેદમા પ્રતિપાદન કરેલા રોગોના સ્વરૂપોનું જ્ઞાન, ને તે રોગોની નિવૃત્તિના ઉપાયોનું સેવન એ આરોગ્યરૂપ ફલ ઉપજાવનારા છે તેથી આયુર્વેદનું તાત્પર્ય સ્થૂલશરીરના આરોગ્યની પ્રાપ્તિમાં છે એમ નક્કી થાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રમા વર્ણવેલા શમદમાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોનું ફલ બ્રહ્માનુભવદ્વારા અદ્વિતીયબ્રહ્મ જે ત્રિવિધતાપથી અત્યંતરહિત ને પરમાનંદરૂપ છે તે રૂપે સ્થિતિ કરવારૂપ મોક્ષ છે. એવી રીતે વેદાંતશાસ્ત્રના ફલરૂપ અદ્વિતીયબ્રહ્મ હોવાથી ફલનામના લિંગવડે પણ વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય અદ્વિતીયબ્રહ્મમાં છે એવો નિર્ણય શ્રોતાના અંતઃકરણને થાય છે. સ્તુતિનિંદાનાં વચનો **અર્થવાદ** કહેવાય છે. જે શાસ્ત્રમા જે વિષયની નિંદા કરી હોય તેમાં તે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય માનવામા આવતું નથી, પણ જે વિષયની તેમાં સ્તુતિ કરી હોય તે વિષયમા તે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય માનવામાં આવે છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં “ **द्वितीयाद्वै भयं भवति** ” (દ્વિતીયને-દ્વૈતને-ભેદને-સત્ય માનનારને અવસ્ય ભય થાય છે) ઈત્યાદિ વેદાંતવચનોમાં દ્વૈતની નિંદા જોવામાં આવે છે, અને “ **तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः** ” (વેદાંતશાસ્ત્રના ને સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી એકપણાને-અદ્વૈતને-અનુભવનાર મનુષ્યને તે અદ્વૈતમાં કઈ ભ્રાંતિ ને કયો માનસ પરિતાપ હોય ?) ઇત્યાદિ વેદાંતવચનોમાં અદ્વૈતની સ્તુતિ જોવામાં આવે છે તેથી આ અર્થવાદરૂપ લિંગવડે વેદાંતશાસ્ત્રનું અદ્વિતીયબ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે એવો નિશ્ચય શ્રોતાને થાય છે.

પ્રતિપાદ્ય વિષયનું યુક્તિઓ ને ઉદાહરણોવડે સંભવિતપણું સિદ્ધ કરી બતાવવું એ ઉપપત્તિ કહેવાય છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે, તેથી આ જીવો અને જડ પદાર્થો જે જગત્ એવા નામથી ઓળખાય છે તે જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મરૂપજ છે. જે જે કાર્ય હોય છે તે તે પોતપોતાના ઉપાદાનકારણોથી ભિન્ન હોતાં નથી, જેમ માટીના વાસણો પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ માટીથી ભિન્ન નથી, સોનાના ઘરેણાં પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ સોનાથી ભિન્ન નથી, ને લોઢાના શસ્ત્રો પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ લોઢાથી ભિન્ન નથી. આ ઉપપત્તિનામના લિંગવડે પણ વેદાંતશાસ્ત્રનું અદ્વિતીયબ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે એમ શ્રોતાના અંતઃકરણને નક્કી થાય છે. એવી રીતે તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારા ૭ પ્રકારના લિંગોસહિત વેદાંતશાસ્ત્રનું આદરપૂર્વક પોતાના સદ્ગુરુના મુખથી શ્રવણ કરવાથી વેદાંતશાસ્ત્ર પ્રધાનપણે અદ્વિતીયબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ તે વિવેકી શ્રવણ કરનારના અંતઃકરણને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

બીજા પ્રકારના શ્રવણનું સ્વરૂપ લગભગ આવા પ્રકારનું હોય છેઃ—તે શરણાગત શિષ્યના અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સરલતા, નમ્રતા, એકાગ્રતા ને વિવેકાદિ સાધનયુક્તતા જોઇ પરમોદાર અંતઃકરણવાળા તે શ્રીસદ્ગુરુ પ્રસન્ન થઈ તે શિષ્યને પોતાની પારમેશ્વરીશક્તિથી યુક્ત થઈ ભવસાગરનો અનાયાસે શીઘ્ર પાર પમાડનારાં, પરમગંભીર, પરમદયાયુક્ત, ઉત્તમ વિચારવાળા ને ઉત્તમ શબ્દરચનાવાળાં આવાં નિર્દોષ વચનો નિરભિમાનપણે કહેવા લાગે છેઃ—"**तत्त्वमसि सोम्य ! सर्वं खल्विदं ब्रह्म सोम्य !** —હે પ્રિયદર્શન! તમારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અનાદિ સિદ્ધ સત્ એટલે બ્રહ્મ છે, દેહાદિ નથી. હે સોમ્ય! આ સર્વ જે કાંઇ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોવડે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ નામ રૂપ ને ક્રિયાનો સમૂહ જેને વ્યવહારમાં જગત્ એવા નામથી કહેવામાં

આવે છે તે પણ વસ્તુતાએ પોતાના અંતિમકારણરૂપ એટલે બ્રહ્મ છે. પદાર્થોનાં પ્રતીત થતાં રૂપો માયામાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી.

તમે સ્થૂલશરીરરૂપ નથી. આ સ્થૂલશરીર તો સ્થૂલ એટલે પંચીકૃત-મળેલા પાંચ-ભૂતોના કાર્યરૂપ છે. તેમાં જે હાડકાં આદિ ઘન વસ્તુઓ છે તે પૃથ્વીના કાર્યરૂપ છે, રુધિર આદિ જે પ્રવાહી વસ્તુઓ છે તે જલના કાર્યરૂપ છે, તેમાં જે પ્રકાશ ને ઉષ્મા જણાય છે તે તેજના કાર્યરૂપ છે. સ્થૂલશરીરના જીવનના હેતુભૂત પ્રાણાદિ પાંચ વાયુઓની વૃત્તિઓ તે વાયુના કાર્યરૂપ છે, અને વાયુતત્ત્વના હેતુભૂત થનારો અવકાશજેવો સૂક્ષ્મદ્રવ્યરૂપ જે ભાગ છે તે આકાશના કાર્યરૂપ છે. એ સર્વ પદાર્થો જેને સ્વપરનું જ્ઞાન નથી એવા એટલે જડ છે, અને તમે તો સ્વપરના સ્વરૂપને જાણનારા ચેતનરૂપ છો. તમે પ્રકાશક છો, ને તે પ્રકાશ્ય છે. તમે દ્રષ્ટા છો, ને તે દશ્ય છે. એ સર્વ પરિણામી ને વિનાશી છે, અને તમે તો અપરિણામી ને અવિનાશી છો. એ સર્વ પોતાનામાં મમતા કે અહંતા રાખનારને દુઃખાનુભવ કરાવનાર હોવાથી દુઃખરૂપ છે, ને તમે તો સર્વદા સુખરૂપ છો. એવી રીતે તમારા સાચા સ્વરૂપની ને સ્થૂલશરીરની વિલક્ષણતા છે તેથી તમે સ્થૂલશરીર-રૂપ નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં આ સ્થૂલશરીરની તમને પ્રતીતિ થતી નથી, ને તે વેલા 'હું છું' એવું ભાન તો તમને હોય છે, તથા આ સ્થૂલશરીરને તમે પ્રસંગોપાત્ત 'મારું' એમ કહો છો તેથી પણ તમે સ્થૂલશરીરરૂપ નથી, પણ તેના સ્વામી આત્મા વા બ્રહ્મ છો. રુધિર અને ગતિતંતુઓમાં, જ્ઞાનતંતુઓમાં ને મસ્તિષ્કમાં રહેલું મજ્જાદ્રવ્ય એ જડ વસ્તુઓ સ્થૂલશરીરને જીવતું રાખવામાં ભલે હેતુભૂત હોય, પણ તેમના સ્વરૂપને જાણનારા ને અન્યની આગળ તેમના સ્વરૂપનું કથન કરનારા તમે તે જડ દ્રવ્યરૂપ નથી, પણ તમે તો તે બંનેથી

અત્યંત વિલક્ષણ ને જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્મા છો. જેમ નવા લુગડાને ગ્રહણ કરનાર, તે નવા લુગડાંને ધારણ કરનાર અને ધારણ કરવાને અયોગ્ય થવાથી તે લુગડાનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય તે લુગડાથી અત્યંત ભિન્ન છે તેમ આ સ્થૂલશરીરને પ્રારબ્ધકર્મને વશ થઇ ગ્રહણ કરનારા, પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિપર્યંત તેને ધારણ કરનારા અને પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયે તેનો પરિત્યાગ કરનારા તમે આ સ્થૂલશરીરરૂપ નથી, પણ તેનાથી અત્યંત ભિન્ન છો. ઘડાનો જોનારો જેમ ઘડાથી ભિન્ન છે તેમ સ્થૂલશરીરને પ્રકાશનારા તમે સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન છો. સ્થૂલશરીર ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામી વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે, અને તમે અપરિણામી ને અ-વિનાશિસ્વભાવવાળા છો એમ સત્શાસ્ત્રો ને સત્પુરુષો કહે છે. વળી તમે પણ સૂક્ષ્મ વિચારથી જોશો તો તમારા સ્થૂલશરીરની અવસ્થાઓ બદલાતાં છતા પણ તમારું હુંપણું એનું એજ રહે છે તેથી તમારું અપરિણામીપણું તમને સ્પષ્ટ સમજાશે સ્થૂલશરીર મલિન ને દુર્ગંધવાળી વસ્તુઓના સમૂહરૂપ હોવાથી મહામલિન ને દુર્ગંધમય છે, પણ તમે તો સર્વદા પરમપવિત્ર ને પરમસુગંધમય છો. સ્થૂલશરીર અનેક પ્રકારના રોગોનો ભોગ થઈ પડનારું છે, પણ તમે તો સર્વદા નિરામય-રોગોથી અત્યંત રહિત-છો. સ્થૂલશરીરને અપકાર કરનારા ઘણા પ્રાણિપ્રદાર્થો છે, પણ તમે અજાતશત્રુ હોવાથી તમને અપકાર કરી શકે એવો કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થ આ વિશ્વમા વિદ્યમાન નથી."

શિષ્ય પૂછે છેઃ-"હે ભગવન્! જો સ્થૂલશરીરને આત્મા માનવામા આવે તો તેમાં કયા કયા દોષો આવે છે તે આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને મને કહેશો."

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—"હે સોમ્ય! આ સ્થૂલશરીર પૃથિવી આદિ પાચ જડ ભૂતોના કાર્યરૂપ છે. માત્ર લૌકિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણને

અવલંબીને દશ્ય પદાર્થોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારા શોધક મનુષ્યોએ માનેલાં સર્વ જડ તત્ત્વોનો આ પાંચ ભૂતોમાંજ સમાવેશ થાય છે. જડ પદાર્થોમાં ચેતના વા જ્ઞાન હોઇ શકે નહિ, કેમકે તે જ્ઞાન જડનો ધર્મ કે સ્વભાવ નથી. જીવતા સ્થૂલશરીરમા જે ચેતના-જ્ઞાન-જોવામાં આવે છે તે ક્યાંથી આવી ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે ચાર ભૂતોમાથી આવી એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તે ચાર ભૂતોમાના કોઈ પણ ભૂતમાં ચેતના જોવામાં આવતી નથી. જે ગુણ કારણમાં પ્રકટ કે અપ્રકટ નજ હોય તે ગુણ કાર્યમા આવી શકે નહિ. 'જેમ ખસખસના એક દાણામાં માદકતા નથી, પણ ખસખસના ઘણા દાણા ભેળા થવાથી તેમાં માદકતા પ્રકટે છે, અને જેમ કાથો ચૂનો તથા પાન એ ત્રણેમાંના કોઈ પણ પદાર્થમાં રક્તતા સ્પષ્ટ પ્રતીત થતી નથી, પણ એ ત્રણ પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી તે મિશ્રણમા રક્તતા પ્રકટે છે તેમજ એ ચાર ભૂતોમાના એક એક ભૂતમાં ચેતના જોવામા આવતી નથી, પણ જ્યારે એ ચારે ભૂતોનું સ્થૂલશરીરમાટે મિશ્રણ થાય છે ત્યારે તેમાં ચેતનાનામનો ગુણ નવો ઉત્પન્ન થાય છે' એમ પણ દેહાત્મવાદીથી કહી શકાય નહિ, કેમકે ખસખસના એક એક દાણામાં સ્વલ્પ ને અપ્રકટ માદકતા છે તેથી તે માદકતા સ્પષ્ટ પ્રતીત થતી નથી, પણ જ્યારે ખસખસના ઘણા દાણા ભેળા થાય છે ત્યારે તે માદકતાનું પ્રમાણ વધી તે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. કાથામાં, ચૂનામાં ને પાનમાં પણ અપ્રકટ રક્તતા છે, તે રક્તતા એ ત્રણે પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી પ્રકટ થાય છે. જેમાં જે વસ્તુનો અત્યંતાભાવ હોય તેમાંથી તે વસ્તુનો આવિર્ભાવ થઈ શકે નહિ, જેમ રેતીમાં તેલનો અત્યંતાભાવ છે તેથી ગમે તે ઉપાયથી પણ રેતીમાંથી તેલ નીકળી શકતું નથી. આમ હોવાથી નિશ્ચય થાય છે કે ચેતના ચાર ભૂતોમાથી

ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ તે જડ ભૂતોથી વિલક્ષણ ચેતનમાંથી આવિર્ભાવ પામે છે. વળી જો જીવતા જણાતા જડ શરીરથી ભિન્ન ચેતનાવાળો જીવાત્મા ન માનવામા આવે તો અકૃતાભ્યાગમ ને કૃતવિપ્રણાશ એ નામના બે દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પૃથિવીપરના મનુષ્યોની જે બાહ્યાભ્યંતર વિચિત્રતા જોવામા આવે છે તેનું કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઇએ. કારણવિના કાર્યનો અકસ્માત્ આવિર્ભાવ માનવો એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી. મનુષ્યોની સ્થિતિની આ વિચિત્રતાનુ કારણ તેમનાં પૂર્વજન્મોના કર્મો છે એમ માન્યા વિના બીજી કોઇ પણ રીતે તેમની સ્થિતિની આ વિચિત્રતાનું સંતોષકારક સમાધાન થઈ શકતું નથી. જો સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન જીવાત્મા ન માનવામા આવે તો સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિની સાથેજ જીવાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્થૂલશરીરના નિશ્ચેષ્ટ થવારૂપ મરણની સાથેજ જીવાત્માનું મરણ થાય છે એમ માનવું પડે. એમ માનતા પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતપોતાની અનેક પ્રકારની યોગ્યાયોગ્ય સ્થિતિ પોતપોતાના પૂર્વકર્મરૂપ કારણવિનાજ પ્રાપ્ત થઇ છે એમ માનવું પડે. એમ માનવામા અકૃતાભ્યાગમરૂપ-નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિરૂપ-દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના શુભાશુભ કર્મોનાં ફલો પોતાના વર્તમાનશરીરમાં ભોગવી લેતો હોય એમ વિચારી મનુષ્યને પ્રતીત થતુ નથી, પણ તેણે કરેલાં કેટલાક કર્મોનું ફલ તેને મળવું હજી બાકી હોવું જોઇએ એમ અનુમાનથી જણાય છે. કર્તાએ પોતાનાં કર્મોના ફલોનો ભોગ કરવો જોઇએ. જે કર્મોનાં ફલો વર્તમાનજન્મમાં ન ભોગવાયાં હોય તે કર્મોનાં ફલો અજ્ઞાની મનુષ્યે બીજું શરીર ધારણ કરી તેમાં ભોગવવાં જોઇએ. મન, ઇંદ્રિયો ને શરીરવડે થયેલાં શુભાશુભ કર્મરૂપ આઘાતનું પ્રત્યાઘાતરૂપ શુભાશુભ ફલ આઘાતના સામા થતા પ્રત્યાઘાતના પ્રત્યક્ષ નિયમને

અનુસરીને થવું જોઇએ. જો સ્થૂલશરીરનેજ જીવાત્મા માનવામાં આવે તો સ્થૂલશરીરના વિનાશની સાથે કર્તા આત્માનો પણ કેટલાંક કર્મોનું ફલ ભોગવ્યા વિના વિનાશ થયો એમ માનવું પડે, ને એમ માનવામા કૃતવિપ્રણાશનામનો–કરેલા કર્મોનો ફલ આપ્યા વિના અકારણ વિનાશ એ નામનો–દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે સ્થૂલશરીરને આત્મા માનવામાં ઉપર કહેલા અકૃતાભ્યાગમ ને કૃતવિપ્રણાશ એ નામના બે દોષો આવે છે તેથી તે દોષોનો સદ્‌ભાવ સ્થૂલશરીરને આત્મા માનવાના નિશ્ચયનો વિઘાતક હોવાથી સ્થૂલશરીરને આત્મા માની શકાય નહિ.

વળી પૂર્વોક્ત દેહાત્મવાદ દેહાત્મવાદીને તથા સાક્ષાત્ કે પરંપરા-વડે તે દેહાત્મવાદીના સંબંધમા આવનારા મનુષ્યોને હાનિ કરનારો છે. દેહનેજ આત્મા માનનારને માત્ર લૌકિકપ્રત્યક્ષપ્રમાણજ સત્ય લાગે છે, અને અર્થ તથા કામ એ બે પુરુષાર્થોજ તેને સાચા પ્રતીત થાય છે. તેને મતે શરીરથી ભિન્ન આત્માનો, સર્વનિયામક ને કર્મફલપ્રદાતા ઇશ્વરનો, અતીંદ્રિય પદાર્થોનો, શુભાશુભકર્મનો બોધ કરનારા શાસ્ત્રોના પ્રમાણપણાનો, પાપપુણ્યનો ને પાપપુણ્યનું ફલ ભોગવવાના નરક-સ્વર્ગરૂપ સ્થાનોનો સદ્‌ભાવ નથી. તેના આવા વિચાર હોવાથી તે સ્વેચ્છાચારી થાય છે, અને જીવના અંતઃકરણનો તથા ઇંદ્રિયોનો વિષયો-ભણીનો તથા વિષયોનાં સાધનોભણીનો દૃઢ અનુરાગ અનાદિકાલથી ચાલતો આવેલો હોવાથી તેને વશ થઇ તે પ્રધાનપણે પાપકર્મમા પ્રવૃત્ત થઈ આ લોકમાં દુઃખી થાય છે, ને મરણોત્તર તેના જીવાત્મા-ની તેના કર્માનુસાર અધોગતિ થાય છે. તેનું અંતઃકરણ આસુરી-સંપત્તિથી ભરેલું હોવાનો સંભવ હોવાથી જે જે મનુષ્યાદિના પ્રસંગમાં તે આવે છે તેને તેને તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા દુઃખ

આપવા પ્રવૃત્ત થાય છે. તેનું અંતઃકરણ દશ્ય વિષયોની તૃષ્ણાથી બહુધા અશાંત ને અતૃપ્ત રહે છે. તેના અંતઃકરણમા ખેદ વા ભય ઉપજ્યા કરે છે. સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા, મનોનિગ્રહ, ઈંદ્રિયનિગ્રહ, શુભવિચાર ને શુભ-પ્રવૃત્તિવડે જે શાંતિ ને દિવ્ય સુખનો અનુભવ વિવેકી પુરુષોને થાય છે તે શાંતનો ને તે દિવ્ય સુખનો અનુભવ કરવા તે સુભાગી થતો નથી. નબળા મનના માણસોને તે પોતાના કુવિચારો જણાવી તેમને પણ દેહાત્મવાદી કરે છે તેથી તેમની પણ આ લોકમાં ને પરલોકમાં અધોગતિ થાય છે, એવી રીતે દેહાત્મવાદી પોતાના હિતનો અને તેના સંબંધમા આવનારા નબળા મનના મનુષ્યોના હિતનો વિઘાતક થાય છે.

દેહાત્મવાદ પશુઓના જેવા વિચારો ને પશુઓના જેવી પ્રવૃત્તિ ઉપજાવનારો તથા જગતમાં અશાંતિ, અવિશ્વાસ, ભય, શોક, ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્યભાષણ, સ્વાર્થપરાયણતા, રોગો, હિંસા ને અપવિત્રતા વધારનારો હોવાથી પોતાનું હિત ઇચ્છનાર સમજુ મનુષ્યે તેમાં લેશ પણ આદર રાખવો ઉચિત નથી."

શિષ્ય પૂછે છેઃ—"હે પ્રભો ! ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, પ્રાણ, અજ્ઞાનનો અંશ અને જીવ એમાંથી કોઈ એકને અથવા તે સર્વને આત્મા માનવામા આવે તો તેમ માનવું યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે એ આપ દયા કરીને સમજાવવા શ્રમ લેશો."

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છેઃ—"હે મોક્ષેચ્છો ! વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ એટલે અપંચીકૃત (પાંચ ભૂતોનું મિશ્રણ થયા વિનાની સ્થિતિવાળાં) પાંચ ભૂતોમાંના એક એક ભૂતના ક્રિયાશક્તિવાળા રજોગુણના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. સૂક્ષ્મભૂતો જડ છે, ચેતનરૂપ નથી તેથી તે ભૂતોના કાર્યરૂપ પાંચ કર્મેંદ્રિયો પણ

જડ છે, ચેતનરૂપ આત્મા નથી. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો જડ છતાં પણ તેમાં જે પોતપોતાની ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય જણાય છે તે તેમના આધારભૂત ચેતનના સદ્‌ભાવને લીધે તેમનામાં આવેલું છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા ને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોમાના એક એક ભૂતના જ્ઞાનશક્તિવાળા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે. તે આયે પાંચ જડસ્વભાવવાળા ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી જડ છે, ચેતનરૂપ આત્મા નથી. વળી મનુષ્ય ' મારી ઇંદ્રિયો ' એમ બોલે છે, પણ ' હું ઇંદ્રિયો ' એમ બોલતો નથી તેથી પણ સ્વામિરૂપ આત્માથી તેના કરણરૂપ એટલે કર્મના ને પદાર્થના જ્ઞાનના સાધનરૂપ ઇંદ્રિયો ભિન્ન છે એમ નિશ્ચય થાય છે. કોઇ વાર ' હું બોલું છુ ' ' હું જોઉં છું ' એવા શબ્દપ્રયોગો મનુષ્યો કરે છે તેમાં જાણે વાણી આદિ ઇંદ્રિયોથી હુંરૂપ આત્મા અભિન્ન હોય એમ જણાય છે, પરંતુ તે શબ્દપ્રયોગો ભ્રાંતિજન્ય એકપણાના જ્ઞાનથી થયેલા હોવાથી મિથ્યા ગણાય છે, સત્ય ગણાતા નથી. જેમ ' હું કાળો છું' ' હું ગોરો છું ' ઇત્યાદિ સ્થૂલદેહના ધર્મોની સાથે તે ધર્મોના સંબંધથી અત્યંત રહિત આત્માનું અભિન્નપણું જણાવનારા શબ્દપ્રયોગો લોકો ભ્રાંતિજ્ઞાનને વશ થઇને કરે છે તેમ જડ ઇંદ્રિયોમાં તેનાથી અત્યંત ભિન્ન ચેતનરૂપ આત્માના અભિન્નપણાના શબ્દપ્રયોગો ભ્રાંતિજ્ઞાનને વશ થઇને લોકો કરે છે એમ જાણવું.

જેમ જીવાત્માના બાહ્યકરણરૂપ હોવાથી તે દશ ઇંદ્રિયો આત્મા નથી તેમ જીવાત્માને પોતાના શરીરની અંતર આવિર્ભાવ પામનારાં સુખદુઃખાદિ જાણવાનું સાધન જે અંતઃકરણ તે પણ આત્મા નથી. એ અંતઃકરણ સ્થિતિભેદે પાંચ પ્રકારનું છે. સ્ફુરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર એ તેના સ્થિતિભેદે થતા પાંચ પ્રકારનાં નામો છે.

અંતઃકરણ જ્યારે પોતાનો સ્થિરભાવ તજી અંતરના કે બહારના કોઈ પણ પદાર્થને આકારે થવા ચલાયમાન થાય ત્યારે તેની તે સ્થિતિને સ્ફુરણ કહેવામા આવે છે. અંતઃકરણ જ્યારે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ સંશયવાળું થાય છે, અર્થાત્ જ્યારે તે અંતઃકરણમાથી બે વિપરીત કોટિને વિષય કરનારી-' હું આ ખાઉ એ ઠીક છે કે હું આ ન ખાઉ એ ઠીક છે,' 'હું આ ભણું તે ઠીક છે કે હું આ ન ભણું તે ઠીક છે' ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ-વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચાલે છે ત્યારે એવી વૃત્તિઓના પ્રવાહવાળું અંતઃકરણ મન એવા નામથી ઓળખાય છે. જ્યારે એ અંતઃકરણ પોતાના સામર્થ્યાનુસાર પૂર્વાપરનો વિચાર કરીને કોઈ પણ વિષયમા એક નિશ્ચયવાળું થાય છે ત્યારે તેવી સ્થિતિવાળું તે અંતઃકરણ બુદ્ધિ એવા નામથી ઓળખાય છે. જ્યારે તે અંતઃકરણ કોઇ પણ શુભાશુભ વિષયનું સજાતીયવૃત્તિઓના પ્રવાહવડે ચિંતન કર્યા કરે છે ત્યારે અંતઃકરણની તે સ્થિતિ **ચિત્ત** એવા નામથી ઓળખાય છે. જ્યારે અંતઃકરણમાં કોઈ પણ ક્રિયા કરવાનો કર્તાપણાના અભિમાનપૂર્વક આગ્રહ પ્રકટે છે, અર્થાત્ જ્યારે તે અંતઃકરણમાંથી કર્તાપણાના અભિમાનવાળી વૃત્તિ ઉપજે છે ત્યારે અંતઃકરણની તે સ્થિતિ **અહંકાર** એવા નામવડે કહેવાય છે.

એ અંતઃકરણ આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણના અંશોમાથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી જડ છે, ચેતન નથી. તેમાં જે જ્ઞાનધર્મ જણાય છે તે તેના આધારભૂત ચેતનમાંથી આવેલો છે. જેમ અગ્નિથી તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિનું દાહકપણું અને ગોળથી મધુર થયેલા લાડુમાં ગોળનું મધુરપણું ક્રમથી અગ્નિમાંથી અને ગોળમાંથી આવે છે તેમ અંતઃકરણમાં પ્રતીત થતો જ્ઞાનધર્મ ચેતનમાથી આવે છે. જેમ કોઇ અલ્પ વિવેકવાળા મનુષ્યો સ્થૂલશરીરને

ચેતનાવાળું જોઇને સ્થૂલશરીરને આત્મા માને છે, અને જેમ બીજા કોઈ અલ્પ વિવેકવાળા મનુષ્યો કર્મેન્દ્રિયોમા કર્મ કરવાનું સામર્થ્ય જોઇને તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોમા જ્ઞાનધર્મ જોઇને તેમને આત્મા માને છે તેમ કોઈ અલ્પવિવેકવાળા મનુષ્યો મન તથા બુદ્ધિ આદિમાં જ્ઞાનધર્મ જોઇને તેમને આત્મા માને છે. એ સર્વની સમજ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વિવેકીઓનો અનુભવ ને યુક્તિથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભ્રાંતિજન્ય છે.

સ્થૂલશરીરનું રક્ષણ કરનાર અને ક્રિયાભેદે ને સ્થાનભેદે પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન ને ઉદાન એ પાંચ નામવડે કહેવાતો મુખ્ય-પ્રાણ પણ આત્મા નથી, કેમકે તે આકાશાદિ પાંચ જડભૂતોના મળેલા ક્રિયાપ્રધાન અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. જોકે મુખ્યપ્રાણના સદ્-ભાવથી સ્થૂલશરીર ચેતનાવાળું જણાય છે, ને તેના અભાવમા તે ચેતનારહિત સ્વરૂપવાળું થાય છે; તેના સદ્ભાવથી દશ ઇંદ્રિયો પોત-પોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરી શકે છે, ને તેના અભાવમાં કોઈ પણ ઇંદ્રિય પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરી શકતી નથી; અને તેના સદ્-ભાવથી સ્ફુરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ને અહંકાર પોતપોતાનું કામ કરી શકે છે, ને તેના અભાવમાં તેઓ પોતપોતાનું કામ કરી શકતા નથી તોપણ જેમ પ્રધાનવડે રાજ્યના સર્વકામોનો નિર્વાહ થતા છતા પણ તે રાજાને વશ વર્તનાર હોવાથી રાજા નથી તેમ મુખ્યપ્રાણવડે સ્થૂલ-શરીરાદિ સર્વ પોતપોતાનું કામ કરવામાં સમર્થ થાય છે છતાં તે જડ ને આત્માની સત્તાવડે સત્તાવાળો હોવાથી આત્મા નથી.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, અંતઃકરણ ને મુખ્યપ્રાણ એ સર્વના સમૂહને સૂક્ષ્મશરીર એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ સૂક્ષ્મશરીર પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી તથા સ્થૂલશરીરના

કરતા સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મશરીર એવા નામવડે ઓળખાય છે. સ્થૂલ-શરીરને અન્નમયકોશ પણ કહેવામા આવે છે. સ્થૂલશરીરની અન્નના કાર્યરૂપ શુક્ર તથા શોણિતમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા તે શરીર પ્રધાનપણે અન્નવડે જીવતું રહે છે, અને પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિએ તે શરીર અન્નની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ પૃથિવીમાં લીન થાય છે તેથી તે અન્નમય, તથા મ્યાન જેમ તરવારને ઢાંકે છે તેમ તે શરીર આત્માને ઢાંકે છે માટે તે કોશ–ઢાંકનાર–કહેવાય છે. સૂક્ષ્મશરીરમા પ્રાણમય, મનોમય ને વિજ્ઞાનમય એવા ત્રણ કોશ છે. મુખ્યપ્રાણના પેટા વિભાગ-રૂપ પાચ પ્રકારના પ્રાણો તથા પાચ કર્મેંદ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ (મુખ્યપ્રાણના પેટા વિભાગરૂપ પાંચ પ્રકારના પ્રાણોનું જેમા વિશેષપણું છે એવો કોશ) થાય છે, મન ને પાચ જ્ઞાનેદ્રિયો મળીને મનો-મયકોશ (મનનું જેમા પ્રધાનપણું છે એવો કોશ) થાય છે, અને બુદ્ધિ ને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ (વિજ્ઞાન–બુદ્ધિ–જેમાં મુખ્ય છે એવો કોશ) થાય છે. આ સૂક્ષ્મશરીર અપંચીકૃત-સૂક્ષ્મ–પાચ ભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી જડ છે, આત્મા નથી.

પાચ પંચીકૃત ભૂતો પાચ અપંચીકૃત ભૂતોમાથી થયેલા છે. એ પાચ પંચીકૃત ભૂતોના કાર્યરૂપ સ્થૂલશરીર તથા પાંચ અપંચીકૃત ભૂતોના કાર્યરૂપ સૂક્ષ્મશરીર એ બંને શરીરો કારણશરીરરૂપ અવિદ્યાના અંશમાંથી થયાં છે. બધા સ્થૂલ જડ પદાર્થોના કારણરૂપ સ્થૂલ-પંચીકૃત–ભૂતો છે, અને બધા સૂક્ષ્મ જડ પદાર્થોના કારણરૂપ સૂક્ષ્મ–અપંચીકૃત–ભૂતો છે. આ અપંચીકૃત ભૂતો અવિદ્યામાંથી આકાશાદિ ક્રમે ઉપજ્યાં છે. આકાશના કરતાં સમષ્ટિઅવિદ્યા (સઘળું અજ્ઞાન) વધારે વ્યાપક છે. એક એક સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરમાં કારણરૂપે રહેલો સમષ્ટિઅવિદ્યાનો અંશ વ્યષ્ટિઅવિદ્યા કહેવાય છે. વ્યષ્ટિઅવિદ્યારૂપ

કારણશરીર પણ જડ હોવાથી ચેતનરૂપ આત્મા નથી. જેમ અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનના સદ્ભાવથી ને તેના સદાદિ સ્વભાવોનું તેમાં સંક્રમણ થયેલું હોવાથી સૂક્ષ્મશરીર ચેતનના જેવું જણાય છે તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનના સદ્ભાવથી ને તેના સદાદિ સ્વભાવોનું તેમા સંક્રમણ થયેલું હોવાથી બંને અવિદ્યા—અજ્ઞાન—પણ ચેતનના જેવી પ્રતીત થાય છે. વ્યષ્ટિઅવિદ્યા સ્થૂલશરીરનું તથા સૂક્ષ્મશરીરનુ સ્થૂલસૂક્ષ્મભૂતોદ્વારા કારણ હોવાથી કારણશરીર પણ કહેવાય છે. એ સ્થિતિમા બીજરૂપ થયેલા અંતઃકરણવિષે દુઃખરહિત અજ્ઞાનાવૃત્ત નિરુપાધિક આનંદનો ઘણો આવિર્ભાવ થયેલો હોવાથી એ કારણશરીરને આનંદમયકોશ કહેવામા આવે છે.

કારણશરીર, કારણશરીરે રોકેલો બ્રહ્મનો કલ્પિત અંશ અને કારણશરીરમાં સામીપ્ય તથા યોગ્યતાથી આવિર્ભાવ પામેલા બ્રહ્મના સદાદિ સ્વભાવો એ ત્રણ પદાર્થોની મિશ્ર થયેલાજેવી એક સ્થિતિ તે જીવ કહેવાય છે. એ જીવ વ્યાવહારિકસત્તાવાળો છે. વ્યવહારકાલે તે જીવ કારણશરીરમાં, સૂક્ષ્મશરીરમાં અને સ્થૂલશરીરમાં પ્રાપ્ત પ્રસંગને અનુસરીને તેમને પોતાનું સ્વરૂપ માની હુંપણાનું અભિમાન કરે છે. જીવમાં બ્રહ્મનો જે શુદ્ધ (અમિશ્ર) અંશ છે તે ચેતનરૂપ હોવાથી તે જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનકાલે અનાદિ અજ્ઞાનના પ્રાબલ્યથી જીવને પોતાના તે વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન હોતું નથી તેથી તે કારણશરીરને, અથવા સૂક્ષ્મશરીરના કોઇ એક અવયવને, અથવા સ્થૂલશરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. જીવનો આ જીવભાવ જ્યાંસુધી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાના સમર્થ સદ્ગુરુના કારુણ્યથી અને પોતાના અંતઃકરણની અંતર્મુખવૃત્તિથી દૃઢ ભાન ન થાય ત્યાંસુધી સ્થિર રહે છે. જીવમાં રહેલા ઉપર જણાવેલા બે જડાંશ પણ જડરૂપ હોવાથી

આત્મા નથી. એવી રીતે વ્યાવહારિક જીવ પણ આત્મા નથી.

જેમ લોઢામાં ભળવાથી અગ્નિને પણ ઘણના પ્રહાર સહન કરવા પડે છે તેમ સ્થૂલશરીરાદિ જડમાં આત્માની ભ્રાંતિ કરવાથી તે ભ્રાંતાત્માને પણ દુ:ખના પ્રહારો સહન કરવાના જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખેચ્છુ મનુષ્ય આવી સ્થિતિને શામાટે આવવા દે? જ્યાંસુધી મનુષ્ય સ્થૂલશરીરમા, ઇંદ્રિયોમાં, અંત:કરણમાં, મુખ્યપ્રાણમાં, કારણશરીરમાં કે જીવના વ્યાવહારિક સ્વરૂપમા તેમાના કોઇ એકને કે તે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ માની આત્માનું એટલે હુંપણાનુ અભિમાન કરે છે ત્યાંસુધી તે મનુષ્ય મિથ્યાજ્ઞાનને વશ વર્તતો હોવાથી સર્વ દુ:ખોથી રહિત પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરવા ભાગ્યશાલી થતો નથી માટે તમારે એ જડમાં કદીપણ આત્માની—હુંપણાની—બુદ્ધિ ન કરવી, પણ એ સર્વના પ્રકાશક સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવવાળા અંતરાત્મામાં વા પ્રત્યક્તત્ત્વમા હુંપણાની એટલે આત્માની બુદ્ધિ સુસ્થિર કરવી.

દેહાદિ જડ પદાર્થોમાં તમને અનાદિકાલથી આત્માની ભ્રાંતિ સ્થિર થઇ છે તે ભ્રાંતિ તુરતજ નિવૃત્ત થવી શક્ય નથી માટે તમારે 'હું દેહાદિરૂપ જડ નથી, પણ ચેતનરૂપ આત્મા છું' આવી આત્મભાવના દીર્ઘકાલ નિરંતર આદરપૂર્વક કર્યા કરવી જોઇએ. એ આત્મભાવનાનો પરિપાક થતા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ દેહાદિમાં રહેલી આત્માની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થશે.

દેહાદિ અપવિત્ર ને જડ પદાર્થમાં હુંપણાની બુદ્ધિ રાખી જીવવું તે ચમારની અથવા ખાટકીની પેઠે દુર્ગંધવાળા શરીરે—મલિનપણે—જીવવું છે, અને પરમપાવન ને સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મામાં હુંપણાની બુદ્ધિ રાખી જીવવું તે ઉંચી જાતનાં અત્તરો વેચનારા અત્તરીઆની પેઠે સુગંધવાળા શરીરે—પવિત્રપણે—જીવવું છે.

જો તમારા મનને સંપૂર્ણ સમાધાનની, પરિપૂર્ણ શાંતિની અને અવધિરહિત નિરુપમ સુખની પ્રાપ્તિવાળું કરવું હોય તો તમારે અચલ, પ્રશાત ને આનંદઘન આત્મામાંજ આત્માની બુદ્ધિ સુસ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. દેહાદિમા આત્માની બુદ્ધિ રાખી રાગપૂર્વક અપવિત્ર હાડચામનું સેવન કરવાથી કે જનસમૂહમાં સોનારૂપાને નામે ઓળખાતા પદાર્થના કડકાઓના ઢગલાઓના સ્વામી થવાથી કે લોકોના બહુમાન આપવારૂપ પૂજનથી તમારા મનને સાચું સમાધાન, સાચી શાંતિ ને સાચું સુખ મળવાનો લગારે સંભવ નથી. ”

શિષ્ય પૂછે છે:—“ હે કરુણાનિધે ! ચેતનરૂપ આત્મામાં દેહાદિ જડને વિષે હુંપણાનું અભિમાન કરાવનારી ભ્રાંતિ અથવા અજ્ઞાન કયા કારણથી અને કયા સમયથી ઉપજ્યું હશે ? અને જો સૂર્યમા તેનો વિરોધી અંધકાર રહી શકતો નથી તો ચેતનમાં તેનું વિરોધી અજ્ઞાન શી રીતે રહી શકતું હશે ? આ શંકા મારા અંતઃકરણમા ઉદ્ભવે છે તો તેનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરવા આપ કૃપા કરશો એવી હું આશા રાખું છું. ”

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—“ હે સુમતે ! જેમ મનુષ્ય જ્યારે નિદ્રાના આગમનથી પોતાનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ભૂલે છે ત્યારે તેની પોતાના વ્યાવહારિક શરીરમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિ દૂર થઇ તેને સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિકસ્વરૂપમાં હુંપણાની બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે તેમ જ્યારે વ્યાપક-ચેતનરૂપ બ્રહ્મના કલ્પિત અંશરૂપ કૂટસ્થ વા આત્મા પોતાને આશરે રહેલા અનાદિ અજ્ઞાનના વિજૃંભણથી પોતાનું પારમાર્થિકસ્વરૂપ ભૂલે છે ત્યારે અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ મનના વિજૃંભણવડે તેને વ્યાવહારિક સ્થૂલશરીરાદિમાં હુંપણાની બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે. એવી રીતે પોતાના પારમાર્થિકસ્વરૂપનું અનાદિ અજ્ઞાનના બલથી અનાદિ કાલથી વિસ્મરણ

થવાથી અને અનાદિ વાસનાવાળા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ મનનું વિજૃંભણ થવાથી આત્મા અજ્ઞાનનાજ સામર્થ્યથી પ્રતીત થયેલા સ્થૂલ-શરીરાદિમા હુંપણાની બુદ્ધિ કરે છે. આ ભ્રાંતિ અનાદિ કાલથી ઉદય પામેલી છે એમ માનવામાં આવે છે. આમ શામાટે થતું હશે? એવી શંકાનો ઉદય થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે સમજવું:- બ્રહ્મના સદાદિ એ વાસ્તવિક અને અવિકારી સ્વભાવો છે, ને તેના એક દેશમાં પ્રવર્તતો તેનો નામરૂપાદિરૂપે પ્રતીત થવાનો મિથ્યા ને વિકારી સ્વભાવ છે આ મિથ્યા ને વિકારી સ્વભાવના બલથી શુદ્ધ આત્મામા અસત્ દેહાદિની મિથ્યા કલ્પનાનો ઉદય થાય છે. આ મિથ્યા કલ્પનાની નિવૃત્તિ કલ્પિત જડનો અને તેના આધારભૂત સદ્રૂપ ચેતનનો વિવેક કરવાથી થાય છે. જાગ્રદવસ્થાની પ્રાપ્તિવડે સ્વપ્નની નિવૃત્તિ થવાથી જેમ નિદ્રાના બલથી સ્વપ્નકાલે પ્રાતિભાસિક શરીરાદિ-માં જે હુંપણાની ભ્રાંતિ ઉપજી હતી તે ભ્રાંતિ દૂર થઇ જાગ્રતમાં પ્રતીત થતાં વ્યાવહારિક શરીરાદિમાં હુંપણાનો નિશ્ચય ઉદય થઈ સ્થિર થાય છે તેમ અજ્ઞાનકાલે અજ્ઞાનના બલથી અંતઃકરણની જાગ્રદ-વસ્થામાં પ્રતીત થતાં વ્યાવહારિક સ્થૂલશરીરાદિમાં જે હુંપણાની ભ્રાંતિનો ઉદય થઇ તેની સ્થિરતા થઈ હતી તે ભ્રાંતિ ઉત્કૃષ્ટ વિવેકવડે અંતઃકરણને તુર્યાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતાં શુદ્ધાત્મામા હુંપણાની બુદ્ધિનો ઉદય થઇ દૂર થાય છે. એવી રીતે શુદ્ધાત્માનું જ્ઞાન વ્યાવહારિક શરીરાદિ-મા ઉપજેલી હુંપણાની ભ્રાંતિને દૂર કરે છે. અજ્ઞાન અઘટિતઘટના કરવામા પરમચતુર મનાય છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્યને આશરે રહેલા આચ્છાદકસ્વભાવવાળા વાદળાએ સૂર્યને ઢાંકી દીધો હોય એમ જણાય છે તેમ અજ્ઞાનકાલે આત્માને આશરે રહેલા આચ્છાદન-આવરણ-કરવાના સ્વભાવવાળા અજ્ઞાને આત્માને ઢાંકી દીધો હોય એમ

જણાય છે. અજ્ઞાનના એ આવરણનામના સ્વભાવથી આત્માને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઢંકાયાજેવું વા ભૂલાયાજેવું થતા એ અજ્ઞાનના વિક્ષેપનામના સ્વભાવથી આત્માને સૂક્ષ્મશરીરમાં ને સ્થૂલશરીરમાં તે મારું સ્વરૂપ છે એવી ભ્રાંતિનો ઉદય થાય છે, ને જ્યાસુધી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું તે જીવાત્માને દૃઢ જ્ઞાન ન થાય ત્યાસુધી તે ભ્રાંતિ સ્થિર રહે છે. જેમ સ્વપ્નકાલે પ્રતીત થતા સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક શરીરમાં હુંપણાની ભ્રાંતિ ક્યારે ઉપજી તે સ્વપ્નકાલે નક્કી કરી શકાય નહિ, પણ તે ભ્રાંતિ અનાદિ છે એમ તે કાલે પ્રતીત થાય, તથા તે જ્ઞાન ભ્રાંતિરૂપ છે એમ પણ તે કાલે સમજાય નહિ, પરંતુ તે જ્ઞાન સત્ય છે એમ સમજાય, અને જાગ્યા પછી જ્યારે મારું પોતાનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ભૂલાયું ત્યારે મને એ ભ્રાંતિજ્ઞાન ઉદય પામ્યું હતું એમ સમજાય છે તેમ અજ્ઞાનકાલે સત્યરૂપે પ્રતીત થતા પોતાના સ્થૂલશરીરમાં હુંપણાની ભ્રાંતિ ક્યારે ઉપજી તે અજ્ઞાનકાલે અજ્ઞાની મનુષ્યથી નક્કી કરી શકાય નહિ, પણ તે ભ્રાંતિ અનાદિ છે એટલુંજ માત્ર તે કાલે તેનાથી ને અન્યથી કહી શકાય, તથા આ હુંપણાનું જ્ઞાન ભ્રાંતિરૂપ છે એમ પણ તે વેલા તેનાથી સમજી શકાય નહિ, પરંતુ તે સત્યજ્ઞાન છે એમ તેનાથી સમજાય. જ્યારે પોતાના પૂજ્ય શ્રીસદ્ગુરુની અમોઘ કૃપા થાય, ને પોતાના અંતઃકરણની અંતર્મુખવૃત્તિ થાય ત્યારે તે અંતઃકરણની વૃત્તિ આત્માપરના અજ્ઞાનકૃત આવરણનો ભંગ કરી આત્માકાર થાય છે. અંતઃકરણની આવી અવસ્થા તુર્યાવસ્થા કહેવાય છે. એ તુર્યાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થયે આત્મામાં હુંપણાની બુદ્ધિ ઉદય પામી સ્થિર થાય છે, અને વ્યાવહારિક સ્થૂલશરીરાદિમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. આ વેલા તે જ્ઞાનીના અંતઃકરણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જે વેલા અજ્ઞાનના આવરણ-

સ્વભાવવડે મારું આ આત્મસ્વરૂપ ભૂલાયું તે વેળા અજ્ઞાનના વિક્ષેપ-નામના સ્વભાવવડે આ સ્થૂલશરીરાદિમા મને હુંપણાનું મિથ્યાજ્ઞાન ઉપજ્યું હતું.

ઉત્તમમુમુક્ષુએ પોતાના સ્થૂલશરીરાદિમાં હુંપણાનું મિથ્યાજ્ઞાન ક્યારે ને કયા કારણથી ઉપજ્યુ તેનો વિચાર કરવામાં પોતાના જીવનનો મૂલ્યવાન્ સમય વ્યર્થ વ્યતીત નહિ કરતાં તે મિથ્યાજ્ઞાન ગમે તે સમયમા ને ગમે તે કારણથી ઉપજ્યું હોય, પણ તેની નિવૃત્તિ કર્યા વિના મને દુઃખની નિત્યનિવૃત્તિ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી એમ સમજી તેણે તે મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરનારાં પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રે ને પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ કહેલા સાધનોનું અનુષ્ઠાન તે મિથ્યા-જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાસુધી અડગ શ્રદ્ધા ને અવિચલ ઉમંગથી નિરંતર કર્યા કરવું જોઇએ.

હવે ચેતનસ્વભાવવાળા અથવા પ્રકાશસ્વભાવવાળા આત્મામા અજ્ઞાન કેવી રીતે રહી શકે છે તે તમારી શંકાનું સમાધાન કરાય છે તે તમે સાવધાન થઇને એકાગ્ર મનથી સાંભળો:—પ્રકાશ બે પ્રકારનો છે, એક સામાન્ય ને બીજો વિશેષ. જેમ સામાન્ય પ્રકાશ તેજસ્તત્ત્વ-રૂપે વાયુના એકદેશમાં સર્વત્ર વ્યાપક છતાં પણ તે પ્રકાશ અંધકારને દૂર કરતો નથી, પણ ઊલટો તે અંધકારને આશ્રય આપે છે, અને સૂર્યાદિ અધિકરણમાં રહેલો વિશેષ પ્રકાશ અંધકારને દૂર કરે છે તેમ વ્યવહારપક્ષે ચેતન પણ બે પ્રકારનું માનવામાં આવે છે, એક સામાન્ય ને બીજું વિશેષ. તેમા સર્વવ્યાપક સત્તાસ્વભાવવાળું સામાન્યચેતન પારમાર્થિકસત્તાવિનાના અજ્ઞાનને દૂર કરતું નથી, પણ પોતાના સદ્ભાવથી અજ્ઞાનના સદ્ભાવની સિદ્ધિ કરે છે, અને બ્રહ્મદર્શી પુરુષના અંતઃકરણની બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળી મનોવૃત્તિના અગ્રભાગમાં રહેલું ને

વ્યવહારપક્ષે વિશેષચેતનને નામે ઓળખાતું ચેતન અજ્ઞાનને દૂર કરે છે,-ત્યાં અજ્ઞાન રહી શકતું નથી. અંતઃકરણની સુષુપ્તિઅવસ્થામા સામાન્યચેતન વિદ્યમાન છતાં પણ ત્યા અજ્ઞાન રહી શકે છે એમ જાગ્યા પછી 'મેં કાંઇ જાણ્યું નહિ' એવા સ્મરણથી નક્કી કરાય છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સામાન્યચેતન અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી. વળી 'હું અજ્ઞાની છુ' આવો અજ્ઞાની મનુષ્યોને થતો અનુભવ પણ હુંમા-આત્મામાં-સામાન્યચેતનમા-અજ્ઞાન રહી શકે છે, અર્થાત્ તે ચેતન અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે તમારા અંતઃકરણની વૃત્તિ અજ્ઞાનકૃત આવરણનો ભંગ કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થશે ત્યારે તમને સ્વાનુભવથી જણાશે કે સ્વયંપ્રકાશ સામાન્યચેતનને આશરે અજ્ઞાન રહી શકે છે, ને જ્યારે ઉત્તમમુમુક્ષુને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઇ જાય છે.

તમે સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરના અથવા અન્નમયાદિ પાંચ કોશોના સાક્ષી છો, પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં રહી તે અંતઃકરણના ને અંતઃકરણની વૃત્તિઓના પણ સાક્ષી છો, વ્યાપક છતાં અસંગ છો, વૃત્તિરહિત શુદ્ધચેતનરૂપ છો, ત્રણ શરીરથી વિલક્ષણ સત્સ્વભાવવાળા છો, મન તથા વાણીના અવિષયરૂપ ને તેનાથી પર રહેનારા છો, પરમાનંદરૂપ છો, અવિકારી છો, ને ક્ષુધાતૃષાદિ સંસારના સર્વધર્મોથી અત્યંત રહિત છો, જીવરૂપ કે શૂન્યરૂપ નથી."

શિષ્ય પૂછે છેઃ-"હે પરમાનંદરૂપ! હે પરમોદાર! હે સર્વજ્ઞ! હે મુમુક્ષુઓના પરમહિતેચ્છો! આપશ્રીની અગાધ ને અમોઘ કૃપાવડે મારા અંતઃકરણને સમજાયું કે મારા શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપમાં સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોનો તથા તે ત્રણ શરીરોના ધર્મોનો ત્રણે કાલમાં

વાસ્તવિક સંબંધ નથી, હું તેમની સાથે માત્ર કલ્પિત સંબંધવાળો ને તેમનો અસંગ ને અવિકારી રહીને પ્રકાશક છું. શરીરની બાલ્યાદિ અવસ્થાઓ, અંતઃકરણની જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓ, ક્ષુધાતૃષા ને સુખદુઃખ એ સર્વ મારા શુદ્ધસ્વરૂપમાં ત્રણે કાલમાં નથી, શરીરાદિ જડસમૂહમાં તે ભલે હોય, ને વ્યાવહારિક જીવ વ્યવહારકાલે ભલે તે પોતાના વ્યાવહારિક ધર્મો માનતો હોય, તેથી મને કાંઇ પણ હાનિલાભ નથી, પરંતુ આ અપારજેવું સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું જગત્ જે રૂપે મનુષ્યોને પ્રતીત થાય છે તે રૂપે તે સત્ય નથી, પણ તે વસ્તુતાએ તેના મૂલકારણરૂપે એટલે બ્રહ્મરૂપે સત્ય છે તે મારા અંતઃકરણને હજી જેવું સ્પષ્ટ સમજાવું જોઇએ તેવું સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, તો આપશ્રી પોતાશ્રીના અમોઘ સામર્થ્યવાળાં વચનોવડે મને તે વાત સ્પષ્ટ સમજાવવા કૃપા કરશો એમ હું દીનભાવે પ્રાર્થના કરું છું."

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છેઃ-"હે વિવેકિન્! અનાદિકાલની ભ્રાંતિવડે દેહાદિમાં આરૂઢ થઇ રહેલી હુંપણાની બુદ્ધિ તમે ત્યજી તે બહુ સારું કર્યું. હવે તમે એકાંતસ્થલમાં સુયુક્તિઓથી અવશેષ રહેલા સંશયોની નિવૃત્તિ થતાસુધી પુનઃ તેનું મનન કરી પછી એકાંતસ્થલમાં આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચલાવી દેહાદિમાંથી આત્માની-હુંપણાની-ભ્રાંતિ નિઃશેષ નિવૃત્ત કરી તમારા શુદ્ધસ્વરૂપનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરશો. મુમુક્ષુએ જેમ દેહાદિમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિ ત્યજી દેવી જોઇએ તેમ પ્રતીત થતા આ જગત્માંથી સત્યપણાની બુદ્ધિ પણ ત્યજી દેવી જોઇએ. વ્યવહારકાલે પ્રતીત થતા આ જગત્માંથી સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર કરવાના શાસ્ત્રોક્ત ત્રણ ઉપાયો છે, તેમાનો કોઈ એક ઉપાય જે તમારા અંતઃકરણને વિશેષ અનુકૂલ જણાય તે ઉપાયનો આ જગત્ના મિથ્યાપણાનો સુદૃઢ નિશ્ચય તમારા અંતઃકરણમાં ઉદય પામે ત્યાંસુધી તમારે

નિરંતર પરમપ્રીતિથી અભ્યાસ કરવો જોઇએ. જેમ રંગરહિત આકાશ તેના અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જોનારને નીલરંગનું ભાસે છે, જેમ ખારી ભૂમિપર પડતાં સૂર્યનાં કિરણો તેના અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જોનારને જલરૂપે (મૃગજલરૂપે) દેખાય છે, જેમ મંદ અંધકારમાં સમીપ સંમુખ પડેલી દોરડી તેના અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જોનારને સર્પાદિરૂપે ને દૂર રહેલું ઠુંઠું તેના અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જોનારને પુરુષરૂપે પ્રતીત થાય છે, અને જેમ પ્રકાશવાળા દિવસે સંમુખ દૂર પડેલી છીપ તેના અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જોનારને રૂપારૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ નામ-રૂપાત્મક જગત્‌ના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ તેના વિશેષસ્વરૂપના અનાદિ-કાલના અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી ને અનાદિકાલની જગત્‌ની વાસનાથી અજ્ઞાની મનુષ્યોને જગદ્રૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ આકાશાદિમાં નીલ-રંગાદિ ત્રણે કાલમાં નથી, માત્ર ભ્રાંતિથીજ જોનારને તે પ્રતીત થાય છે તેમ બ્રહ્મરૂપ ચિદાકાશમાં ત્રણે કાલમાં અજ્ઞાનીઓને સદ્રૂપે જણાતું જગત્ નથી, માત્ર અનાદિકાલની ભ્રાંતિથીજ અજ્ઞાની મનુષ્યોને તે પ્રતીત થાય છે. આવા વિચારની પરંપરા જ્યાંસુધી દૃશ્ય જગત્‌ના મિથ્યાપણાનો તમારા અંતઃકરણને દૃઢ અનુભવ થાય, અને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો તમારા અંતઃકરણને સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યાંસુધી નિરંતર પરમાદરથી ચલાવ્યા કરવી. આ આ જગત્‌માંથી સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર કરવાનો પહેલો ઉપાય છે. પ્રતીત થતા સર્વ નામરૂપવાળા ભૌતિક પદાર્થો પંચીકૃત પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી પંચીકૃત પાંચ ભૂતરૂપ કારણથી તે ભૌતિક પદાર્થો ભિન્ન નથી. તે પંચીકૃત પાંચ ભૂતો અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી કારણરૂપ અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોથી ભિન્ન નથી. તે અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોમાં પૃથિવી પોતાના કારણ જલથી ભિન્ન નથી, જલ પોતાના કારણ તેજથી ભિન્ન

નથી, તેજ પોતાના કારણ વાયુથી ભિન્ન નથી, ને વાયુ પોતાના કારણ આકાશથી ભિન્ન નથી. એ આકાશ માયાનું કાર્ય હોવાથી માયારૂપ પોતાના કારણથી તે ભિન્ન નથી. માયા સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મને આશરે રહેલી હોવાથી તે માયા બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એવી રીતે હું, તું, આ ને તે એવા સર્વ વ્યાવહારિક ભેદો અને જોવામાં ને સાભળવામા આવતા સર્વ પ્રાણિપદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ બ્રહ્મરૂપજ છે, આમ અંતરબહાર વ્યાપી રહેલા એક સૂક્ષ્મ બ્રહ્મની ભાવના જ્યાસુધી તમારા અંતઃકરણને માયામા ને તેના કાર્યરૂપ સર્વ જગત્માં મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય થાય, અને સર્વાંતરતમ પરમસૂક્ષ્મ બ્રહ્મનો સુદૃઢ અનુભવ તમારા અંતઃકરણને થાય, ત્યાસુધી તમારે લેશ પણ સંશયવિપર્યયને તમારા અંતઃકરણમા અવકાશ નહિ આપી નિત્ય નિરંતર આદરપૂર્વક કર્યાં કરવી. આ આ દૃશ્ય પ્રપંચમાંથી સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય છે. મનુષ્યાદિને પ્રતીત થતા સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમા પાચ અંશ પ્રતીત થાય છે, અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નામ ને રૂપ. તેમા નામ ને રૂપ પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થમા ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તે માયાના અંશરૂપ ગણાય છે. જ્યાં પ્રતીત થતા કોઈ સજાતીય પ્રાણિપદાર્થોમાં રૂપના સરખાપણાની પ્રતીતિ થાય ત્યાં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે જોવાથી તેમના રૂપમાં તમને કાંઇક પણ વિલક્ષણતા જોવામાં આવશે, એટલે તેમનું રૂપ એક નથી એમ તમને નક્કી થશે. જ્યાં નામના એકપણાની તમને પ્રતીતિ થાય ત્યાં પણ તે નામ, તેનો આગળપાછળનો સંબંધ ને તેનું વિશેષણરૂપ વિચારવાથી અથવા તે નામ તે વ્યક્તિનું નથી, પણ તેની જાતિનું છે એમ વિચારવાથી પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થનું નામ ભિન્ન ભિન્ન છે, વા તે ભિન્ન ભિન્ન હોવું જોઇએ એમ તમને સ્પષ્ટ સમજાશે. એ નામ-

રૂપ વ્યવહારમાં તેની સિદ્ધિમાટે ઉપયોગી હોવાથી વ્યવહારપૂરતાં સત્ય મનાય છે, પણ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ તે વાસ્તવિક સત્ય ગણાતાં નથી. એવી રીતે સર્વ પ્રાણિપદાર્થોનાં નામરૂપ માયિક હોવાથી મિથ્યા છે એવો નિર્ણય થાય છે, અને સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમાં જે અસ્તિ, (સત્–છે,) ભાતિ, (ચિત્-જણાય છે,) અને પ્રિય (આનંદરૂપ–પ્રથમ પ્રતીતિએ સુખરૂપ) આ ત્રણ અંશો રહેલા છે તે સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમા ભિન્ન ભિન્ન નથી, પણ તે સર્વમાં એકરૂપજ છે, ને તે બ્રહ્મના સ્વભાવો હોવાથી અનાદિઅનંત છે. સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમાં રહેલા તે ત્રણ અંશો માયાના નથી, પણ બ્રહ્મના છે તેથી તે સર્વ વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ નક્કી થાય છે.

સદંશને લીધે સર્વવસ્તુઓનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, ચિદંશને લીધે તે વસ્તુઓ અંતઃકરણના ને જ્ઞાનેદ્રિયોના વિષયરૂપ થાય છે. તથા તે ચિદંશના સદ્ભાવથીજ અંતઃકરણ ને જ્ઞાનેદ્રિયો દૃશ્યને જાણવાનાં સામર્થ્યવાળાં થાય છે, અને પ્રિયાશને લીધે સર્વ પ્રાણિપદાર્થો તેમને જોનારને પહેલી દૃષ્ટિએ–તેના સામાન્યજ્ઞાનની વેલાએ–પ્રિયરૂપ–સુખરૂપ–પ્રતીત થાય છે. કોઇ કોઇ પ્રાણિપદાર્થના દર્શનથી જોનાર મનુષ્યને દ્વેષ, ખેદ કે ભય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં પહેલી દૃષ્ટિએ તો તેમા તેને સુખનું ભાન થયું હતું, પણ પછી અંતઃકરણની વૃત્તિ તે પ્રાણિ-પદાર્થભણી વધારે જતાં જોનારના અંતઃકરણમાં તેનું વિશેષ ભાન થઇ તેમા પ્રતિકૂલતાનો પૂર્વાનુભવ સ્ફુરી આવી વા અન્યના કથનનું એવું સ્મરણ થઇ આવી તુરત બીજી દ્વેષાકાર, ખેદાકાર કે ભયાકાર વૃત્તિ ઉપજે છે, ને પ્રથમની સુખાકારવૃત્તિને આ વેગવાળી બીજી વૃત્તિ દબાવી દે છે તેથી અવિવેકી જોનારને ભાન નથી રહેતું કે મને પ્રથમ તો સુખાકારવૃત્તિ ઉપજી હતી, અને પછી વ્યવહારાનુભવના

વા અન્યના કથનના સ્મરણના બલથી આ બીજી દ્વેષાકાર, ખેદાકાર કે ભયાકાર વૃત્તિ પ્રથમની વૃત્તિથી ભિન્ન ઉપજી છે. એવી રીતે પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થમા રહેલા નામરૂપ એ નામના બે અંશો કલ્પિત હોવાથી તેના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય વારંવાર આદરપૂર્વક કર્યા કરવાથી, અને પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થમા રહેલા અસ્તિ, ભાતિ ને પ્રિય એ નામના ત્રણ અંશો વાસ્તવિક હોવાથી તેનાજ સત્યપણાનો વારંવાર આદરપૂર્વક નિશ્ચય કર્યા કરવાથી એવા અભ્યાસીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઇ દૃશ્યનું મિથ્યાપણું સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. આ આ દૃશ્ય જગતના મિથ્યાપણાને સ્પષ્ટ અનુભવવાનો અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ત્રીજો ઉપાય છે.

આ જગતના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરાવનારા ઉપર દર્શાવેલા ઉપાયો જાણ્યા છતાં પણ જ્યાંસુધી તે ઉપાયોમાં તેના માહાત્મ્યજ્ઞાન-પૂર્વક પૂરી શ્રદ્ધા મનુષ્યના અંતઃકરણમા પ્રકટે નહિ ત્યાંસુધી તે ઉપાયોનું સેવન કરવામા તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ એકાગ્ર ને વેગવાળું થાય નહિ, અને જ્યાંસુધી તેનું અંતઃકરણ તે ઉપાયના સેવનમા એકાગ્ર ને વેગવાળું ન થાય ત્યાંસુધી તે ઉપાયને પૂર્ણ સિદ્ધ કરવા-માટે સદાગ્રહવાળો યથાયોગ્ય પ્રયત્ન તેનાથી થઇ શકે નહિ, અને જ્યારે તેમ ન થાય ત્યારે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જગતના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય સુસ્થિર થઇ શકે નહિ.

સંસારના સત્યપણાની ભ્રાંતિ જીવના અંતઃકરણમાં અનાદિ કાલથી છે. તે ભ્રાંતિ જ્યારે સંસારના મિથ્યાપણાનો વિચાર લાંબા સમયસુધી અન્ય વિપરીત વિચારો ને વિપરીત પ્રવૃત્તિઓનો પરિત્યાગ રાખી પરમાદરપૂર્વક કર્યા કરવામા આવે ત્યારેજ નિઃશેષ નિવૃત્ત

થાય છે. મુમુક્ષુના અંતઃકરણમાંથી એ ભ્રાંતિ જેમ જેમ ન્યૂન થતી જાય છે તેમ તેમ તેના શરીરની અંતર ને બહાર વ્યાપી રહેલા એક, અખંડ, એકરસ ને અદ્વૈતતત્ત્વની પ્રતીતિ તેના અંતઃકરણમાં વધતી જાય છે. પરમકૃપાલુ પરમાત્માની, પરમોદાર સદ્‍ગુરુની અને સર્વ સંશયોનો ઉચ્છેદ કરનારાં મોક્ષશાસ્ત્રોની બહુમાનપૂર્વક અને પરમપ્રીતિપૂર્વક સેવા કરવાથી (તેમણે ઉપદેશેલા સદ્વિચારનું ને સદાચારનું ઉમંગપૂર્વક સતત પરિપાલન કરવાથી) મુમુક્ષુના અંતઃકરણની યોગ્યતા ક્રમથી વધતી જાય છે, ને તેમનો પરમહિતકર સદુપદેશ તેના અંતઃકરણમાં સુસ્પષ્ટ આવિર્ભાવ પામતો જાય છે. જેમનાં અંતઃકરણો પરમાત્માથી, પોતાના સદ્‍ગુરુથી ને મોક્ષશાસ્ત્રોથી વિમુખ હોય તેવા માત્ર નામધારક મુમુક્ષુઓના અંતઃકરણોમાં તેમનો પરમહિતકર સદુપદેશ યથાર્થ સ્વરૂપમાં ક્યાંથી સ્ફુરે? નજ સ્ફુરે. સંસારના પ્રાણિપદાર્થોમાં જેમનાં અંતઃકરણો ગાઢી આસક્તિવાળા હોય, સંસારના વિષયોમાંજ જેમને સુખાનુભવ થતો હોય, અને સાંસારિક વિષયોની પ્રાપ્તિનાં સાધનોના સેવનમાંજ જેઓ પોતાનો સર્વ સમય વ્યતીત કરતા હોય એવા સ્થૂલ ને ચંચલ ચિત્તવાળા મનુષ્યો પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરાવનારા સાધનોના સેવનમા પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે તે વિવેકી મનુષ્યને સ્પષ્ટ સમજી શકાય એમ છે. અંતઃકરણની યોગ્યતા ન હોય તો સારામાં સારી વસ્તુ પણ તેવા અંતઃકરણવાળાને સારી તથા પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય જણાતી નથી. પૂર્વનાં મહાપુણ્યનો ઉદય થયો હોય ત્યારેજ શુભ વસ્તુનું માહાત્મ્ય મનુષ્યથી સમજાય છે, તેનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોમાં તેને સકારણ શ્રદ્ધા પ્રકટે છે, ને તેના અંતઃકરણમાં તે મેળવવાની અભિરુચિ પ્રકટી તેનાથી તદનુકૂલ પ્રયત્ન થાય છે.

એ ત્રણ ઉપાયોમાંના કોઇ પણ એક ઉપાયનો આદરપૂર્વક, દીર્ઘ-કાલ, સતત અભ્યાસ કર્યા કરવાથી એ અભ્યાસનો પરિપાક થતા તે અભ્યાસીને જ્યાં જ્યા તેમના અંતઃકરણની વૃત્તિ જાય છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રાણિપદાર્થોના નામરૂપાદિનો બાધ થઇ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો તેમને સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે. જેમ નિર્દોષ નેત્રવાળા અભ્રાંત મનુષ્યને પ્રકાશમાં સંમુખ સમીપ પડેલો ઘડો સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તેમ તેમને પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થનું દર્શન થતા તેના વિવર્તોપાદાન-કારણરૂપ બ્રહ્મની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. જેમ નિર્દોષ ઇંદ્રિયો પોત-પોતાના યોગ્ય વિષયોને અનાયાસે ગ્રહણ કરી શકે છે, જેમ પ્રાણા-પાન પોતપોતાનું કામ સુખપૂર્વક કર્યા કરે છે, અને જેમ રુધિર રક્તવહાનાડીઓમાં સ્વાભાવિકરીતે ફર્યા કરે છે તેમ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ અનાયાસે નિરાવરણ બ્રહ્મનો સ્પષ્ટ અનુભવ કર્યા કરે છે."

શિષ્ય પૂછે છેઃ—" હે આશ્ચર્યરૂપ સદ્ગુરો ! હુ દેહાદિ નથી, પણ બ્રહ્મ છું, અને આ પ્રતીત થતું જગત્ પણ વસ્તુતાએ બ્રહ્મજ છે, આ બંને વાત સત્ય છે એમ મારા અંત.કરણને સ્પષ્ટ સમજાયું, પણ શ્રીઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું હશે તે હજી મારા અંતઃકરણને સ્પષ્ટ સમજાયુ નથી તો આપ કૃપા કરીને મારા અંતઃકરણપર શ્રીઇશ્વરના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડવા શ્રમ લેશો."

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છેઃ—" હે તત્ત્વજિજ્ઞાસો ! જેમ અવિદ્યાનો અંશ, અવિદ્યાના અંશનું અધિષ્ઠાન શુદ્ધચેતન અને અવિદ્યાના અંશમા આવિર્ભાવ પામેલા ચેતનના સ્વભાવો એ ત્રણ પદાર્થો મળીને જડચેતનમિશ્ર જીવનામનો વ્યાવહારિક પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવે છે તેમ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મનામના શુદ્ધચેતન-ના એક કલ્પિત ભાગમા રહેલી સર્વ જડવસ્તુઓના પરિણામી-

ઉપાદાનકારણરૂપ અતિસૂક્ષ્મ માયાનામની જડ વસ્તુ, તે માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ-જેટલા શુદ્ધચેતનમા તે માયા પ્રતીત થઇ છે તેટલું-શુદ્ધચેતન અને તે માયામાં આવિર્ભાવ પામેલા શુદ્ધચેતનના સ્વભાવો એ ત્રણ પદાર્થો મળીને જડચેતનમિશ્ર ઈશ્વરનામના વ્યાવહારિક પદાર્થનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આત્મા છે તેમ ઇશ્વરમા પ્રતીત થતી માયા ને તે માયામાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા શુદ્ધચેતનના સ્વભાવો એ બે પદાર્થો વિવેકવડે દૂર કરતા જે શુદ્ધચેતનનામનો પદાર્થ રહે છે તે શુદ્ધચેતન એટલે બ્રહ્મ ઇશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ઇશ્વરચેતન માયાનામના પદાર્થની જેટલી વ્યાપકતા છે તેટલા વ્યાપક દેશમાં રહેલું છે, પણ બ્રહ્મનામનું શુદ્ધચેતન તો માયા વ્યાપકતાના કરતાં અસંખ્યગણું વ્યાપક છે તે મુમુક્ષુએ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ. એ ઇશ્વરને શાસ્ત્રોમાં સગુણબ્રહ્મ, શબલબ્રહ્મ, કારણબ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર અને મહેશ્વર એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. જીવોની પેઠે ઇશ્વર પણ વ્યાવહારિક-સંસારસમયમાં તે નામે પ્રતીત થનારા-છે. એ ઇશ્વર ક્રમમોક્ષ ઇચ્છનારા ઉપાસકોને ધ્યેય ને ઉપાસ્ય છે. એ ઇશ્વર પોતાને આશરે રહેલી માયાનામની નિયામિકાશક્તિવડે આ જગત્‌ને, જીવોનાં શુભાશુભકર્મોના સંસ્કારો ફલ દેવાને તત્પર થાય ત્યારે, ઉત્પન્ન કરે છે, પોતાની તે માયાનામની નિયામિકાશક્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલા જગત્‌નું અનુગ્રહ ને નિગ્રહવડે તેઓ યથાયોગ્ય પરિપાલન કરે છે, અને જીવોનાં શુભાશુભકર્મોના સંસ્કારો જ્યારે બહુજ અપક્વ સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે તે ઇશ્વર પોતાની માયાનામની નિયામિકાશક્તિવડે પ્રતીત થતા સર્વ જગત્‌નો સંહાર કરે છે,-પોતાની માયાનામની શક્તિમાં સર્વ જીવોના કર્મસંસ્કારોનો પરિપાક થતાસુધી તે સર્વની અભેદભાવ પામ્યાના જેવી સ્થિતિ કરે

છે. જીવચેતન વ્યવહારકાલે અવિદ્યાને વશ વર્તનાર હોય છે, ને ઈશ્વરચેતન વ્યવહારકાલે માયાને વશ વર્તાવનાર હોય છે. જીવચેતનમાં અવિદ્યા એટલે રજોગુણથી તથા તમોગુણથી દબાયેલો સત્ત્વગુણ પ્રધાનપણે વ્યવહાર કરનાર હોવાથી વ્યવહારદશાવિષે તેનામાં કામક્રોધાદિ રજોગુણના ધર્મો તથા આલસ્યપ્રમાદાદિ તમોગુણના ધર્મો, અલ્પજ્ઞપણું, અલ્પશક્તિવાળાપણું, અવિદ્યાના અંશજેટલા ભાગમાં રહેવાપણું, ને પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા બલવાન્ સંસ્કારોને અધીન થઈને વર્તનારપણું જોવામાં આવે છે, અને ઈશ્વરચેતનમાં માયા એટલે રજોગુણને તથા તમોગુણને વશ વર્તાવનારો સત્ત્વગુણ–શુદ્ધસત્ત્વગુણ–પ્રધાનપણે વ્યવહાર કરનાર હોવાથી વ્યવહારદશાવિષે તેમનામાં રજોગુણના તથા તમોગુણના કાર્યરૂપ કોઈ દોષો જોવામાં આવતા નથી, પણ શુદ્ધસત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ અનેક શુભગુણો જોવામાં આવે છે. વળી એ શુદ્ધસત્ત્વગુણના સદ્ભાવથીજ તેમનામાં સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિવાળાપણું, માયાના પ્રદેશજેટલું વ્યાપકપણું અને સ્વતંત્રપણું જોવામાં આવે છે. એ ઈશ્વર પોતાની માયાનામની શક્તિવડે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરનારા તથા મુમુક્ષુઓને નિર્વિઘ્ને જ્ઞાનમાર્ગમાં અને યોગમાર્ગમાં આગળ વધારનારા છે. વ્યવહારકાલે તેમનામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય, સંપૂર્ણ ધર્મ, સંપૂર્ણ યશ, સંપૂર્ણ શ્રી ને સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય વિદ્યમાન હોય છે. તેમનામાં અવિદ્યા, આવરણ ને વિક્ષેપ હોતાં નથી. જગત્ની ઉત્પત્તિની પહેલાં, વ્યવહારકાલે ને પ્રલયકાલે તેઓ વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપજ હોય છે."

શિષ્ય પૂછે છેઃ—"હે વેદાંતશાસ્ત્રપારગ પ્રભો! જો સૂક્ષ્મરૂપે પ્રતીત થતા આ આકાશના કારણરૂપ સૂક્ષ્મતર માયાથી પણ ઘણું સૂક્ષ્મ એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વ આ જગત્માં વિદ્યમાન હોય તો-

પણ જ્યાંસુધી ઈશ્વરનો ને જીવોનો ભેદ, ઈશ્વરનો ને જડ પદાર્થોનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જીવોનો ને જડ પદાર્થોનો ભેદ અને જડ પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ આ પાંચ પ્રકારના જે ભેદો વ્યવહારકાલે લોકોને પ્રતીત થાય છે તે પાંચ પ્રકારના ભેદોનું મિથ્યાપણું મુમુક્ષુના અંતઃકરણમાં નક્કી ન થાય ત્યાંસુધી તે મુમુક્ષુનું અંતઃકરણ તે એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સંશયવિપર્યયરહિત સુસ્થિર થઈ શકે નહિ માટે પ્રમાણ, યુક્તિઓ ને લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતોવડે એ ભેદોનું મિથ્યાપણું સમજાવવા આપશ્રી કૃપા કરશો એવી હું આપશ્રીપાસે નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું."

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—"હે સજ્જન ! '**एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म**' (અહિં એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે,) ને '**नेह नानास्ति किंचन**' (અહિં કાંઈ પણ ભેદ નથી,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને '**वासुदेवः सर्वमिति**' (વાસુદેવ-બ્રહ્મ-સર્વ છે એ પ્રમાણે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ બ્રહ્મમાં તમે કહેલા પાંચ પ્રકારના ભેદો નથી એમ સ્પષ્ટરીતે કહે છે. વ્યવહારકાલે પ્રતીત થતા એ પાંચ પ્રકારના ભેદો વ્યવહારદશામાં સાચા છે, પણ પરમાર્થદશામાં એ સર્વ ભેદો બ્રહ્મમાં અભેદભાવે વિલીન થઈ જાય છે. ઈશ્વરનો ને જીવોનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ માયારૂપ ઉપાધિએ અને સાભાસ અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ ગૃહરૂપ ઉપાધિએ ને ઘટરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો ગૃહાકાશનો ને ઘટાકાશોનો ભેદ મિથ્યા છે. ઈશ્વરનો ને જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ માયારૂપ ઉપાધિએ અને નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નની ને મનોરાજ્યની પ્રાતિભાસિક સાભાસ માયારૂપ ઉપાધિએ

અને પ્રાતિભાસિક નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો સ્વપ્નના ને મનોરાજ્યના પ્રાતિભાસિક ઇશ્વરનો અને સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે. જીવોનો પરસ્પરનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નમા ને મનોરાજ્યમા પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જીવોનો પરસ્પરનો ભેદ પ્રાતિભાસિક અવિદ્યાના અંશોએ કરેલો હોવાથી મિથ્યા છે. જીવોનો ને જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે, સાભાસ અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિઓએ અને નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નમા ને મનોરાજ્યમા પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જીવોનો અને સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમા પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક જડપદાર્થોનો ભેદ મિથ્યા છે. જડપદાર્થોનો પરસ્પરનો ભેદ પણ મિથ્યા છે, નિરાભાસ નામરૂપ ઉપાધિઓએ કરેલો હોવાથી, જે જે ભેદ ઉપાધિએ કરેલો હોય છે તે તે ભેદ મિથ્યા હોય છે, જેમ સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પ્રતીત થતા પ્રાતિભાસિક નિરાભાસ જડપદાર્થોનો પરસ્પરનો ભેદ મિથ્યા છે. આ યુક્તિઓ અને દૃષ્ટાંતોથી પણ તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે વ્યવહારકાલે મનુષ્યોને અવિદ્યાના, વાસનાના ને બાહ્યદૃષ્ટિના બલથી જે ભેદો પ્રતીત થાય છે તે ભેદો જ્યારે તેને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઇ અવિદ્યા, વાસના ને બાહ્યદૃષ્ટિ બાધ પામે છે ત્યારે તે સત્યરૂપે રહેતા નથી, પણ તે ભેદો મિથ્યા છે એવું તે જ્ઞાનીના અંતઃકરણને સ્વાનુભવવડે સ્પષ્ટ સમજાય છે. જેમ એકજ સુવર્ણમા અનેક પ્રકારનાં નામરૂપવાળા કલ્પિત અલંકારો પ્રતીત થાય છે, જેમ એકજ લોહમાં નાનાવિધ નામરૂપવાળાં કલ્પિત શસ્ત્રો

પ્રતીત થાય છે, અને જેમ એકજ મૃત્તિકામા બહુવિધ નામરૂપવાળા કલ્પિત મૃત્તિકાપાત્રો પ્રતીત થાય છે તેમ એકજ બ્રહ્મમાં વ્યવહારકાલે અવિદ્યાદિના બલથી પૂર્વોક્ત પાચ પ્રકારના કલ્પિત ભેદો પ્રતીત થાય છે એમ બ્રહ્મવિત પુરુષોને પોતાની બ્રહ્માકાર થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિવડે સુસ્પષ્ટ સમજાય છે. જેમ સ્વપ્નના પ્રાતિભાસિક ભેદોવડે સ્વપ્નકાલનો પ્રાતિભાસિક વ્યવહાર યથાયોગ્ય ચાલે છે તેમ જાગ્રત્‌ના વ્યાવહારિક ભેદોવડે જાગ્રત્‌કાલનો વ્યાવહારિક વ્યવહાર પણ યથાયોગ્ય ચાલે છે. વ્યાકુલ ને દુઃખી જીવોને જો શાશ્વતી શાંતિ ને શાશ્વત સુખ જોઈતું હોય તો ભેદમાં રહેલા અભિનિવેશને તેમણે પોતાના અંતઃકરણમાંથી શાસ્ત્રવચનો, સુયુક્તિઓ ને દૃષ્ટાંતોવડે દૂર કરી અભેદમાંજ પોતાના અંતઃકરણને સુસ્થિર કરવું જોઇએ. ભેદજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે, ને મિથ્યાજ્ઞાન ભય તથા વ્યાકુલતા ઉપજાવનાર છે માટે વિવેકિપુરુષે બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવડે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ તે ભેદભ્રાંતિને ત્યજી દેવી જોઇએ."

શિષ્ય પૂછે છેઃ—"હે પરમાત્મસ્વરૂપ! દેહાદિમાં હુંપણાના કાંઇક મિથ્યા નિશ્ચયવાળું થયેલું અને પ્રતીત થતા સંસારમાં સત્યપણાના કાંઇક મિથ્યા નિશ્ચયવાળું થયેલું મનુષ્યનું અંતઃકરણ કયાં સાધનોવડે ને કેવા ક્રમથી દેહાદિમાં થયેલી અનાદિકાલની હુંપણાની ભ્રાંતિને અને સંસારમાં થયેલી અનાદિકાલની સત્યપણાની ભ્રાંતિને નિઃશેષ ત્યજી દઇ અખંડબ્રહ્માકાર થવા સમર્થ થતું હશે તે જાણવાની મારા અંતઃકરણમાં પ્રબલ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તો મારી તે જિજ્ઞાસાને આપશ્રી કૃપા કરીને પરિપૂર્ણ કરશો એવી મારી સવિનય પ્રાર્થના છે."

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—"હે સરલહૃદયવાળા! જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તેણે આ જન્મમાં ને પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં નિષ્કામ શુભ-

કર્મોવડે પડેલા શુભસંસ્કારોનો વધારો હોય છે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જ્યારે તે શુભસંસ્કારોનો પરિપાક થાય છે ત્યારે આ પ્રતીત થતા સંસારના વિષયોમા દોષદર્શનવડે તેને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેને કોઈ સત્યરૂપ સુખમય વસ્તુ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે મનુષ્ય જાણીજોઇને પાપકર્મો કરતો નથી, અને સકામ પુણ્યકર્મો પણ કરતો નથી, પરંતુ પોતાનાથી બની શકે તેટલું, શુભકર્મ અહંકારનો ત્યાગ કરીને તથા કીર્તિની કે સ્વર્ગાદિની ઇચ્છા ત્યજીને તે કરે છે. પોતાની મૂઢતાપર તેને ગ્લાનિ ઉપજે છે, ને તેનું ચિત્ત સત્પુરુષોનો સમાગમ કરી તથા સત્શાસ્ત્રોનું વાચન કરી સુખરૂપ સત્યને જાણવા ઘણું આતુર થાય છે. એ વેલાએ તે મનુષ્યના અંતઃકરણમા બ્રહ્મરૂપ શુભ વસ્તુને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે માટે તેનું અંતઃકરણ શુભેચ્છાને પ્રાપ્ત થયેલું ગણાય છે. અંતઃકરણની આ શુભેચ્છાનો વેગ વધતા તેનું અંતઃકરણ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળું થઇ, વિવેકાદિ મેળવી, પછી કોઈ શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ને પરમકારુણિક સદ્‌ગુરુનો વિચારપૂર્વક શોધ કરી, પોતાના અંતઃકરણને સ્વકર્તવ્યમા સ્થિર સ્થાપવા તથા પરમાર્થના સાધનોનું શ્રવણ કરી તેમાં આગળ વધવા તેમનું શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક શરણ ગ્રહણ કરી પશ્ચાત્ તેમના સંસારતારક અપૂર્વ ઉપદેશનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કરે છે, તથા તે ઉપદેશને બુદ્ધિમા સુસ્થિર કરવા તે ઉપદેશનું ભાવપૂર્વક એકાંતમાં સુતર્કવડે વારંવાર મનન વા વિચાર કરે છે. તે મનુષ્યના અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને વિચારણા કહેવામા આવે છે. આ વિચારણાનો અભ્યાસવડે પરિપાક થતાં તેના અંતઃકરણને આ સંસારમા એક, અદ્વિતીય, જ્ઞાનરૂપ ને સુખરૂપ બ્રહ્મજ સત્ય છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તથા પ્રતીત

થતા હું, તું, આ ને તે એવા સર્વ ભેદો મનના બહિર્મુખપણાવડે ભ્રાંતિથી પ્રતીત થાય છે એમ પણ તેના અંતઃકરણને સમજાય છે. આવી સ્થિતિવાળું અંતઃકરણ બ્રહ્મના દૃઢપરોક્ષજ્ઞાનવાળું થએલું હોવાથી હવે પોતાનામા રહેલી સ્થૂલતા ને ચંચલતાનો પરિત્યાગ કરી સૂક્ષ્મતા ને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા તે આદરપૂર્વક સુસૂક્ષ્મ ને સુસ્થિર બ્રહ્મનો વિચાર ને ધ્યાન કરવા લાગે છે. આવા પ્રયત્નનો પરિપાક થતા તે અંતઃકરણની સૂક્ષ્મતા એટલે તનુતા–અંતઃકરણમા રહેલા રજોગુણના તથા તમોગુણના ધર્મોની વિરલતા–તથા સ્થિરતા એટલે બ્રહ્મમા એકાગ્રતા થાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને **તનુમાનસા**–મનની સૂક્ષ્મતા–કહેવામા આવે છે. શુભેચ્છા, વિચારણા ને તનુમાનસાનામની અંતઃકરણની ત્રણે અવસ્થામા હું તું તે ઇત્યાદિ ભેદોની અંતઃકરણને અધિક વા ન્યૂન પ્રતીતિ હોય છે તેથી અંતઃકરણની એ ત્રણે સ્થિતિને **જાગ્રત્** એવું નામ પણ આપવામા આવે છે. એ તનુમાનસાના અભ્યાસનો પરિપાક થતા ભેદવાસનાનો નાશ, મનની સ્થૂલતા ને ચંચલતાનો નાશ અને બ્રહ્મસ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચય થઇ તે અભ્યાસી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાનામની વૃત્તિનો ઉદય થતા બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માઉપરનું અજ્ઞાનકૃત આવરણ દૂર થઇ સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનો તે અભ્યાસીના અંતઃકરણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને **સત્ત્વાપત્તિ** કહેવામા આવે છે. સત્ત્વ એટલે ત્રણે કાલમા જેનું હોવાપણું છે એવો બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા તેની આપત્તિ એટલે પ્રાપ્તિ એ અંતઃકરણને થયેલી હોવાથી અંતઃકરણની એ સ્થિતિને બ્રહ્મવેત્તાઓએ **સત્ત્વાપત્તિ** એવું નામ આપ્યું છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચેલું અંતઃકરણ પોતાની અંતર્મુખ-વૃત્તિવડે (પ્રત્યગ્દૃષ્ટિવડે) સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મને સદ્રૂપે અનુ-

ભવે છે, ને પોતાની બાહ્યવૃત્તિવડે (પરાગ્દષ્ટિવડે) નામરૂપાત્મક સંસારને સ્વપ્નના જેવો વા મનોરાજ્યના જેવો મિથ્યારૂપે અનુભવે છે. એવી રીતે એ અંતઃકરણ સંસારમાં પ્રતીત થતા સર્વ ભેદોનો બાધ કરી સંસારને સ્વપ્નસમાન જુએ છે તેથી અંતઃકરણની તે સ્થિતિને **સ્વપ્ન** એવું નામ પણ આપવામા આવે છે. આવી સ્થિતિ જેમના અંતઃકરણની થઇ છે એવા મહાપુરુષ **બ્રહ્મવિત્** વા બ્રહ્મવેત્તા વા બ્રહ્મદર્શી વા બ્રહ્માનુભવી વા બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય છે. એ સત્ત્વાપત્તિનો અભ્યાસ સતત ચાલુ રહેતા જો પ્રતિબંધક પ્રારબ્ધકર્મનું તીવ્રતમપણું ન હોય તો અંતઃકરણની સ્થૂલતાનો ને ચંચલતાનો વિશેષ નાશ થઇ તથા ભેદવાસના વધારે શિથિલ થઈ તે મહાપુરુષનું અંતઃકરણ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમા વિશેષ વિશ્રાંતિ પામેલું થાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને તે અંતઃકરણની દૃષ્ટ વિષયોમા, શ્રુત વિષયોમા ને ભેદવાસનામાં આસક્તિ નહિ રહેવાથી **અસંસક્તિ** વા **અસંસક્તિકા** એવું નામ બ્રહ્મવેત્તાઓ આપે છે. સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યનું અંતઃકરણ જેમ સ્થૂલસૂક્ષ્મ વિષયોના દર્શનરૂપ વિક્ષેપોને અભાવે તે કાલે પ્રસન્ન રહે છે તેમ અંતઃકરણની અસંસક્તિનામની સ્થિતિને પામેલા પુરુષનું અંતઃકરણ જાગ્રદવસ્થામાં પણ ભેદદર્શનને અભાવે સુપ્રસન્ન રહે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિમાં ભેદદર્શનના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન સુસ્થિર થઇ સર્વ સંસાર જાણે બ્રહ્મમાં વિલીન થઇ ગયો હોય એમ જણાય છે તેથી અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને **સુષુપ્તિ** એવું નામ આપવામા આવે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષ **બ્રહ્મવિદ્વર** કહેવાય છે. આ અસંસક્તિનો અભ્યાસ સતત ચાલુ રહેતા મનની સ્થૂલતાનો, મનની ચંચલતાનો ને દૃશ્યની પ્રતીતિ કરાવનારી વાસનાઓનો લગભગ નાશ થવાથી અને એકજ અદ્વિતીય

બ્રહ્મસ્વરૂપમાં અંતઃકરણ વધારે વિશ્રાંતિ પામવાથી સત્ત્વાપત્તિમાં ને અ-સંસક્તિમાં એ અંતઃકરણ બ્રહ્માકાર થયેલું હોય તેમાથી દશ્યપદાર્થોની વાસનાના બલે જેમ પોતાની મેળે પાછું જગદાકાર થતું હતું તેમ હવે બ્રહ્માકારસ્થિતિમાથી દશ્યપદાર્થોની વાસનાની અતિશિથિલતાથી તે પોતાની મેળે જગદાકાર થઇ શકતું નથી, પણ જ્યારે અન્ય કોઇ પુરુષ તેમના બ્રહ્માકાર થયેલા અંતઃકરણને પ્રયત્નપૂર્વક જાગ્રત્ કરે ત્યારે તે અંતઃકરણ જાગ્રત્ થઈ પ્રયોજનજેટલું જગદાકાર થઇ શકે છે, ને પ્રયોજનજેટલો જગત્સંબંધી વ્યવહાર કરી પુનઃ પોતાની મેળે તે બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિમા તે અંતઃકરણને બ્રહ્મથી ભિન્ન દશ્ય પદાર્થની લગભગ અપ્રતીતિ થઇ ગયેલી હોવાથી અંતઃકરણની તે સ્થિતિને પદાર્થાભાવની એવું નામ આપવામાં આવે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિમાં ભેદની પ્રતીતિ લગભગ નહિજેવી થઇ ગયેલી હોવાથી અંતઃકરણની આ સ્થિતિને ગાઢસુષુપ્તિ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષ બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્ કહેવાય છે. આ પદાર્થાભાવની-નામની સ્થિતિમા ગયેલું અંતઃકરણ પોતાની મેળે ઉત્તરોત્તર બ્રહ્મમાં અધિક અધિક વિશ્રાંતિ પામી ભેદભાવનાનું વિસ્મરણ કરી તુર્યમા એટલે આ વિશ્વની સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણથી ભિન્ન અધિષ્ઠાનનામ-ની ચોથી સ્થિતિરૂપ બ્રહ્મમા ગયેલું થવાથી અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને અંતઃકરણની વિશ્રાંતિના પરિપાકને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તાઓ તુર્યગા કહે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને પામેલા મહાપુરુષો બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલું અંતઃકરણ પોતાની મેળે કે અન્ય પુરુષના પ્રયત્નથી બ્રહ્માકારવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી વ્યુત્થાનદશાને પામી જગદાકાર થઇ શકતું નથી, પણ ઉત્તરો-

ત્તર બ્રહ્મમાંજ વિલીન થતું જાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિને બ્રહ્મવેત્તાઓ ઘનસુષુપ્તિ પણ કહે છે. અંતઃકરણની એ તુર્યગાનામની સ્થિતિને પામેલા મહાપુરુષનું સ્થૂલશરીર તે સ્થૂલશરીરને ટકાવી રાખનારું પ્રારબ્ધકર્મ સમાપ્ત થતા નિશ્ચેષ્ટ થાય છે. પછી તે પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનું બનેલું સ્થૂલશરીર અગ્નિદાહદ્વારા કે અન્ય કોઈ રીતે પંચીકૃત પાંચ ભૂતોરૂપ થઈ જાય છે, અભિમાનીના પરિત્યાગથી તેમનું સૂક્ષ્મશરીર અપંચીકૃત પાચ ભૂતોરૂપ થઈ જાય છે, અને તેમનું કારણશરીર પૃથક્ રહેવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી સમષ્ટિ અવિદ્યામાં ભળી જાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ક્રમપૂર્વક થનારી અંતઃકરણની આ સાત સ્થિતિઓને બ્રહ્મજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં શુભેચ્છા, વિચારણા ને તનુમાનસા, આ ત્રણ ભૂમિકાઓ સાધકદશાવાળાની છે, સત્ત્વાપત્તિ એ જ્ઞાનીની, અસંસક્તિ એ જીવન્મુક્તની, પદાર્થાભાવની એ મહામુક્તની ને તુર્યગા એ અતિમુક્તની ભૂમિકા ગણાય છે. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાવાળાનું શરીર પડે તો તે યોગભ્રષ્ટ કહેવાય છે, ને તેની એક, બે કે ત્રણ જન્મે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયે મુક્તિ થાય છે. પાછળની ચાર ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાપુરુષો તેમના શરીર વિદ્યમાન છતા પણ મુક્તજ છે. તેમના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર તેમની વિશેષ ઉપાધિવાળી કે અલ્પ ઉપાધિવાળી બહારની સ્થિતિ હોય છે, પણ તે સર્વને બ્રહ્મદર્શન સમાન હોય છે, ને તેમાંના કોઇને દેહાદિમાં આત્માની બુદ્ધિ ને જગત્‌માં સત્યપણાની બુદ્ધિ હોતી નથી. તે સર્વના પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયે તે સર્વ બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરવારૂપ વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. એ વિદેહકૈવલ્યને કૈવલ્ય, બ્રહ્મીભૂતત્વ, બ્રહ્મસ્વરૂપાવસ્થાન, મોક્ષ, નિર્વાણપદ, પરમપદ વા મુક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે. ”

શિષ્ય પૂછે છેઃ—"હે દયાસિંધો! આપશ્રીએ મારી શંકાનું ઉત્તમ પ્રકારે સમાધાન કરી મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. હે સર્વજ્ઞ! 'હું બ્રહ્મ છું,' અને 'આ પ્રતીત થતું જગત્ પણ બ્રહ્મ છે' આવું જ્ઞાન કોને થતું હશે? અંતઃકરણ જડ હોવાથી તે પોતાને 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જાણી શકે નહિ, ને જો તે એમ જાણે તો તે ભ્રાંતિજ્ઞાન કહેવાય, અને એવા ભ્રાંતિજ્ઞાનથી યથાર્થજ્ઞાનવડે થનારો મોક્ષલાભ મુમુક્ષુને થઈ શકે નહિ; વળી એ જડ અંતઃકરણ બધી જડ વસ્તુઓને બ્રહ્મરૂપ પણ જાણી શકે નહિ, ને જો એમ જાણે તો તે પણ મિથ્યાજ્ઞાનજ કહેવાય, કેમકે જે વસ્તુ જેવી ન હોય તે વસ્તુને તેવી જાણવી તે મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. જો કૂટસ્થ વા આત્મા 'હું બ્રહ્મ છું,' અને 'આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે' એમ જાણે તો અવિકારી સ્વીકારવામાં આવતો તે કૂટસ્થ વિકારી થાય, ને જે વિકારી હોય તે વિનાશી પણ હોય. કૂટસ્થને જો વિકારી ને વિનાશી માનવામાં આવે તો વેદાંતસિદ્ધાંતનો પરિત્યાગ ને મોક્ષાભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે અંતઃકરણમાં કે કૂટસ્થમાં 'હું બ્રહ્મ છું,' અને 'આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે' એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું સંભવિત હોય એમ મારું અંતઃકરણ સમજશક્તિની ન્યૂનતાથી હજી સ્વીકારી શકતું નથી માટે એ જ્ઞાન કોને થતું હશે એ તથા એને લગતું અન્ય કાંઇ મને સમજાવવાયોગ્ય આપશ્રીને પ્રતીત થતું હોય તે સર્વ આપ કૃપા કરીને આ દીનદાસને સમજાવવાનો શ્રમ લેશો."

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—"હે સુવિચારવાળા! તમારો સંદેહ યોગ્ય છે. 'હું બ્રહ્મ છું,' અને 'આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે' આવું જ્ઞાન એકલા જડસ્વભાવવાળા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થવું સંભવ-

તું નથી તેમજ અસંગ ને અવિકારી આત્મામાં પણ આવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી. એ બંનેના (અંતઃકરણના ને આત્માના) સામીપ્યથી તે બંનેની મિશ્ર થયેલાજેવી સ્થિતિવાળું જીવનામનું વા ચિદાભાસનામનું એક નવું વ્યાવહારિક તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાઇ ગયું છે, એ ચિદાભાસનેજ (જીવનેજ) વિવેકાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોવડે સદ્ગુરુની અમોઘ કૃપાથી "હું. બ્રહ્મ છું,' અને 'આ સર્વ બ્રહ્મ છે' આવુ ત્રિવિધતાપનું અત્યંત શમન કરનારું અને પરમાનંદરૂપે અવિચલ સ્થિતિ કરાવનારું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા ચિદાભાસની જે અવસ્થાઓ છે તે તમને કહેવાય છે. એ ચિદાભાસની આ સાત અવસ્થાઓ છે.—અજ્ઞાન, આવરણ, વિક્ષેપ–ભ્રાંતિ–શોક, પરોક્ષ-જ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, વિક્ષેપનાશ–ભ્રાંતિનાશ-શોકનાશ–ને અતિહર્ષ. કોઇ અજ્ઞાની મનુષ્યને કોઈ મનુષ્ય પ્રશ્ન કરે કે 'તમે બ્રહ્મને જાણો છો?' ત્યારે તે અજ્ઞાની મનુષ્ય તેને કહે છે કે 'હું બ્રહ્મને જાણતો નથી,' એવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યના જીવમા રહેલું અનાદિકાલનું બ્રહ્મસંબંધી જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાન ચિદાભાસની પહેલી અવસ્થા છે. અયોગ્ય ઉપાયોનું અવલંબન કરીને વા ઉપરટપકે કોઇ શાસ્ત્ર વાંચીને કે સાભળીને તે અવિવેકી પુરુષ કોઇ મનુષ્યના બ્રહ્મસંબંધી પ્રશ્નના ઉત્તરમા 'બ્રહ્મ નથી, ને તે બ્રહ્મ પ્રતીત થતું નથી' એમ કહે તો તેનું તેવું કથન તે ચિદાભાસની આવરણનામની બીજી અવસ્થા-થી થાય છે એમ જાણવું. 'હુ કર્તા છું,' 'હું ભોક્તા છું,' 'હું સુખી છું,' 'હું દુઃખી છું,' 'હું મૂઢ છું,' હું અંધ છું,' હું લૂલો છું,' ને 'હું જ્વરથી પીડાઉં છું' ઇત્યાદિ કથનોના હેતુભૂત જે ચિદાભાસની અવસ્થા તે ચિદાભાસની વિક્ષેપનામની ત્રીજી અવસ્થા છે. આદર-

પૂર્વક સત્શાસ્ત્રોના શ્રવણથી, વાચનથી ને એકાંતમાં યુક્તિપૂર્વક તેનો વિચાર કરવાથી તે મનુષ્યને 'બ્રહ્મ છે' આવો જે નિશ્ચય થાય છે તે નિશ્ચયવાળી ચિદાભાસની અવસ્થા પરોક્ષજ્ઞાનનામની ચોથી અવસ્થા કહેવાય છે. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો અને પ્રતીત થતા જગત્-ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વેદવાક્યોને તથા પોતાના સદ્ગુરના વચનોને અનુસરી બહુભાવથી સૂક્ષ્મદષ્ટિવડે વારંવાર વિચાર કર્યા કરવાથી અંતઃકરણની એકાગ્રતા, સૂક્ષ્મતા ને પ્રતિબંધક સંસ્કારોની નિવૃત્તિ થતા તે અભ્યાસી મનુષ્યને 'હું બ્રહ્મ છું,' અને 'આ સર્વ બ્રહ્મ છે' આવો જે બ્રહ્માનુભવ થાય છે તે ચિદાભાસની પાંચમી અપરોક્ષ-જ્ઞાનનામની અવસ્થા છે. મનુષ્યને બ્રહ્મનું દઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થતા તેના અંતઃકરણમાથી અજ્ઞાન, આવરણ ને ભ્રાંતિરૂપ વિક્ષેપ દૂર થતા માનસપરિતાપરૂપ શોકનો જે અત્યંત ઉચ્છેદ થઈ જાય છે તે શોકનાશનામની ચિદાભાસની છઠ્ઠી અવસ્થા છે, ને બ્રહ્મના દઢ અ-પરોક્ષજ્ઞાનવડે સર્વ માનસપરિતાપોની નિવૃત્તિ થતાં તે બ્રહ્મવેત્તાને પરમાનંદનો-વિષયરૂપ ઉપાધિવિનાના નિરવધિ આનંદનો-નિરંકુશ (કોઈ પણ વિષયથી નહિ દબાવી શકાય એવી) તૃપ્તિનો-જે અનુ-ભવ થાય છે તે ચિદાભાસની અતિહર્ષનામની સાતમી અવસ્થા છે.

પૂર્વોક્તરીતે બ્રહ્મનું અજ્ઞાન અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન એ બંને ચિદા-ભાસને થાય છે. એ ચિદાભાસ વા જીવ અનાદિ છે. બ્રહ્મનું દઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી એ ચિદાભાસ પોતાનું મિથ્યાપણું અનુભવી પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ સ્પષ્ટ અનુભવે છે, ને સર્વ જગતનું મિથ્યાપણું જાણી તેનો તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મથી અભેદ છે એમ પણ અનુભવે છે. હું એવો શબ્દ વ્યવહારકાલે જીવનો-અહંકારસહિત આત્માનો-બોધ કરે છે, અને જ્ઞાનકાલે એ અહંકાર

આત્મામાં વિલીન થઇ જવાથી તે વેલા માત્ર આત્માજ અવશેષ રહે છે.

ભગવાન્ પ્રજાપતિજેવાએ વિરોચનને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો, પણ બુદ્ધિની મંદતારૂપ પ્રતિબંધને લીધે વિરોચનથી તે સમજાયો નહિ, માટે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા આત્મજ્ઞાનના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ પણ આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે કરવી જોઇએ. એ પ્રતિબંધ ત્રણ પ્રકારના છે, ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી. પૂર્વે તીવ્ર રાગથી કોઇ વિષય કોઈ ભોક્તાએ ભોગવ્યો હોય તેથી તે ભોક્તાના અંતઃકરણમાં તેના બલવાન્ સંસ્કારો પડ્યા હોય છે, એ સંસ્કારો વારંવાર વાસનારૂપ પરિણામ પામી અંતઃકરણને તે વિષયને આકારે કર્યા કરે છે તેથી વેદાંતવાક્યોનું કે પોતાના સદ્‌ગુરુનાં વાક્યોનું શ્રવણ કર્યા છતાં પણ તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ બ્રહ્માકાર થઈ શકતું નથી. તે મનુષ્ય એકાતમા શ્રવણ કરેલા વિષયનું મનન પણ કરી શકતો નથી, કેમકે તે વેલા પણ તેનું અંતઃકરણ પૂર્વે અનુભવેલા વિષયોનું ચિંતન કરવા લાગે છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિ તે ભૂતપ્રતિબંધ કહેવાય છે. વૈરાગ્ય, શમ ને દમના અનુષ્ઠાનવડે અથવા જે વિષયનું સ્મરણ થાય તે વિષયમાં રહેલા ચૈતન્યનું ધ્યાન કરવાવડે આ ભૂતપ્રતિબંધ દૂર કરી શકાય છે. વર્તમાનકાલના જે વિપરીત હેતુઓ શ્રોતાના અંતઃકરણને બ્રહ્માકાર થવા દેતા નથી તે વર્તમાનપ્રતિબંધ કહેવાય છે. એ વર્તમાનપ્રતિબંધ ચાર પ્રકારના છે, બુદ્ધિનું મંદપણું, વિષયાસક્તિ, કુતર્ક ને વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ. શ્રવણ કરવામાં આવતા વિષયને સમજવાનું ને ગ્રહણધારણ કરવાનું જે બુદ્ધિનું અસામર્થ્ય તે બુદ્ધિનું મંદપણું કહેવાય છે. પોતાની બુદ્ધિના મંદપણાને લીધે વેદાંતશ્રવણ કરનાર કોઈ મનુષ્ય વેદાંતવાક્યોના

વા પોતાના સદ્‌ગુરુના ઉપદેશને સાભળ્યા છતાં તે ઉપદેશને પોતાના અંતઃ-કરણમાં ગ્રહણધારણ કરી શકતો નથી તેથી તેને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી. પોતાની બુદ્ધિના મંદપણારૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધને દૂર કરવા તે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે પોતાના સદ્‌ગુરુની બહુ ભાવપૂર્વક સેવા કરવી, ને તેમના તથા અન્ય સમર્થ શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોના બ્રહ્મોપદેશનું વારંવાર આદરપૂર્વક શ્રવણ કરી પોતાના અંતઃકરણની સ્થૂલતા ને જડતા દૂર કરી તેની સૂક્ષ્મતા ને ગ્રહણધારણશક્તિ વધારવાં જોઇએ. તેના પરમકારુણિક સદ્‌-ગુરુ ને તત્ત્વજ્ઞો દયાબુદ્ધિથી તેને વારંવાર બ્રહ્મોપદેશ કરી તથા બ્રહ્મસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવી તે મંદબુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુની બુદ્ધિની મંદતા ક્રમથી દૂર કરે છે. શ્રુતિઓથી, સ્મૃતિઓથી ને બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષોના અનુભવથી વિરુદ્ધ તર્કો કર્યા કરવાનો કોઇ શ્રોતાના અંતઃકરણમાં રહેલો જે પ્રારબ્ધકર્મજન્ય દોષ તે કુતર્કનામનો વર્તમાનપ્રતિબંધ કહેવાય છે. વેદાંતવાક્યોનું કિંવા પોતાના સદ્‌ગુરુના ઉપદેશનું પવિત્ર ને એકાંત-સ્થલમાં બેસીને શ્રુતિસ્મૃતિને અનુસરતી સુયુક્તિઓવડે વારંવાર દીર્ઘ-કાલ આદરપૂર્વક મનન કર્યા કરવાથી કુતર્કનામનો પ્રતિબંધ દૂર થાય છે. સ્થૂલશરીરથી અહંકારસુધીના જડ પદાર્થોમાં આત્માની ભ્રાંતિ અને પ્રતીત થતા જગતમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ તે વિપર્યય કહેવાય છે. એ વિપર્યયમાં જે ખોટો આગ્રહ તે વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ એ નામનો વર્તમાનપ્રતિબંધ કહેવાય છે. નિદિધ્યાસનરૂપ બ્રહ્મવિચારથી અથવા બ્રહ્મધ્યાનથી આ પ્રતિબંધ દૂર કરી શકાય છે. એક, બે વા ત્રણ જન્મ આપનારું શ્રોતાનું, મંતાનું કે ધ્યાતાનું જે તીવ્રતમ પ્રારબ્ધકર્મ તે ભાવિપ્રતિબંધ કહેવાય છે. એ ભાવિપ્રતિબંધ કોઈ પણ ઉપાયથી દૂર કરી શકાતો નથી, માત્ર ભોગવડેજ તે નિવૃત્ત થાય છે. સમર્થ સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળ્યા છતાં, સદાગ્રહપૂર્વક દીર્ઘ-

કાલ તેનું મનન કર્યાં છતાં, અને દીર્ઘકાલ, નિરંતર, આદરપૂર્વક નિદિધ્યાસન કર્યાં છતાં પણ આ ભાવિપ્રતિબંધ જિજ્ઞાસુથી દૂર કરી શકાતો નથી, ને તેથી તે જન્મમા તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. એ ભાવિપ્રતિબંધ જ્યારે દૂર થાય છે ત્યારે આગળ કરેલા શ્રવણના, મનનના ને નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી સદ્ગુરુના ને સત્-શાસ્ત્રના ઉપદેશવિના અનાયાસે તે મુમુક્ષુના અંતઃકરણની વૃત્તિ બ્રહ્મ-પરના આવરણનો ભંગ કરી બ્રહ્માકાર થાય છે.

અંતઃકરણની જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તુર્યા, મરણ ને મૂર્છા એવી ૭ અવસ્થાઓ કહેવાય છે. તેમાંની છેલ્લી બે અવસ્થાઓ કેટલેક અંશે સુષુપ્તિને મળતી છે. જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ ઇંદ્રિયો-દ્વારા બહારના ઈશ્વરરચિત સ્થૂલ પદાર્થોને આકારે થાય ત્યારે અંતઃકરણની જે અવસ્થા હોય તેને જાગ્રદવસ્થા કહેવામાં આવે છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ જ્યારે સ્થૂલશરીરની અંતરજ મનોમય સૂક્ષ્મ પદાર્થોને આકારે થાય ત્યારે અંતઃકરણની જે અવસ્થા થાય તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહેવામા આવે છે. જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ બહારના સ્થૂલ પદાર્થોને આકારે ન થાય, તથા શરીરની અંતરના મનોમય સૂક્ષ્મ પદાર્થોને આકારે પણ ન થાય, કિંતુ અંતઃકરણ પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનના અંશમા વિલીન થાય ત્યારે અંતઃકરણની જે અવસ્થા થાય તે સુષુપ્તિઅવસ્થા કહેવાય છે. અંતઃકરણની એ ત્રણ અવસ્થાઓ જીવોનાં કર્માનુસાર સ્વાભાવિક છે, ને હવે પછી કહેવામા આવનારી તુર્યાનામની અંતઃકરણની અવસ્થા મુમુક્ષુપુરુષના શાસ્ત્રીય પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થનારી છે. જાગ્રદવસ્થામાં કરેલાં શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનથી તે મુમુક્ષુપુરુષના અંતઃકરણની વૃત્તિ જો તેના અંતઃકરણમાં પૂર્વોક્ત પ્રતિબંધમાનો કોઇ પણ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન ન

હોય તો અંતર્મુખ થઇ બ્રહ્માકાર થાય છે. અંતઃકરણની એ બ્રહ્માકાર અવસ્થાને તુર્યાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. ચિદાભાસની પાચમી, છઠ્ઠી ને સાતમી અવસ્થામાં અંતઃકરણની આ તુર્યાવસ્થા હોય છે. જાગ્રદવસ્થામાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાટે વિહિત પ્રયત્ન કરતાં એ પ્રયત્નનો પરિપાક થયે અંતઃકરણને એ તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. એ વેલા ચિદાભાસ અંતઃકરણની અંતર્મુખવૃત્તિવડે (દિવ્યદૃષ્ટિવડે) સર્વત્ર અખંડ એકરસ આનંદઘન બ્રહ્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે, અને ભોગ આપનારા કર્મોના ઉદયથી અંતઃકરણ જ્યારે બાહ્યવૃત્તિવાળું થાય ત્યારે તે બાહ્યવૃત્તિવડે તે ચિદાભાસ બાધ પામેલા જગતનો અનુભવ કરે છે.

જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ મણિમંત્રાદિ પ્રતિબંધક સામગ્રીના સદ્ભાવથી અન્યને દાહ કરી શકતો નથી તેમ શ્રવણાદિવડે ઉપજ્યાજેવું પ્રતીત થતું બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રતિબંધમાંના કોઈ એક પ્રતિબંધના સદ્ભાવથી મોક્ષરૂપી ફલને ઉપજાવી શકતું નથી.

બહારના ઘટાદિ જડ પદાર્થોના જ્ઞાનમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયદ્વારા તે પદાર્થની સમીપ જઇને પ્રકાશાદિના સાહાય્યથી તે જડ પદાર્થપરના આવરણનો ભંગ કરે છે, ને તે વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ તે પદાર્થને આ ઘટાદિ પદાર્થ છે એમ પ્રકાશે છે. પછી તે ચિદાભાસને મે આ ઘટાદિ પદાર્થને જાણ્યો એવું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાનને સાક્ષી વા આત્મા માત્ર પોતાના સામીપ્યથી ને ચેતનસ્વભાવથી વિકાર પામ્યા વિના પ્રકાશે છે. જ્યાં દોરડીમાં સર્પનું ને છીપમાં રૂપાનું ભ્રાંતિજ્ઞાન થાય છે ત્યાં મંદ અંધકારને લીધે દોરડીપરનું આવરણ નેત્રદ્વારા દૂર થતું નથી તેથી અંતઃકરણમાં રહેલા ભયદોષના સાહાય્યથી દોરડીનું દોરડીરૂપે જ્ઞાન નહિ થતાં તેનું

આ સર્પ છે એવું ભ્રાંતિજ્ઞાન ચિદાભાસમાં ઉપજે છે, અને દૂરપણાના દોષથી નેત્ર છીપપરનું આવરણ દૂર કરી શકતું નથી તેથી અંતઃકરણમા રહેલા રાગદોષના સાહાય્યથી છીપનું છીપરૂપે જ્ઞાન નહિ થતા તેનું આ રૂપું છે એવું ભ્રાંતિજ્ઞાન ચિદાભાસમાં ઉપજે છે. નિર્દોષ ઇંદ્રિયોદ્વારા અંતઃકરણને થતા બાહ્યપદાર્થોનાં જ્ઞાનો પ્રમાતાભાસ્ય-પ્રમાણવડે જાણનારા ચિદાભાસના વિષયરૂપ થયેલાં-કહેવાય છે, અને જેટલાં જેટલાં ભ્રાંતિજ્ઞાનો થાય છે તેટલાં તેટલાં ભ્રાંતિજ્ઞાનોમા નેત્રાદિ ઇંદ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરી શકતી નથી તેથી ઇંદ્રિયનિરપેક્ષ અંતઃકરણની સૂક્ષ્મ સ્થિતિ જેને અવિદ્યા કહેવામા આવે છે તે અવિદ્યાની વૃત્તિ કલ્પિત પદાર્થપરના આવરણને જાણે ભંગ કરતી હોય એવી થઈ ચિદાભાસને તે કલ્પિત પદાર્થનું ભ્રાંતિજ્ઞાન ઉપજાવે છે. આવાં ભ્રાંતિજ્ઞાનો સાક્ષિભાસ્ય-અવિદ્યાની વૃત્તિવડે સાક્ષીના વિષયરૂપ થયેલા-કહેવાય છે. પ્રમાતાભાસ્ય પદાર્થો વ્યવહારકાલે સત્ય મનાય છે, ને સાક્ષિભાસ્ય પદાર્થો તે પદાર્થોનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન થયે મિથ્યા જણાય છે. મનોરાજ્યના ને સ્વપ્નના પદાર્થો પણ સાક્ષિભાસ્ય કહેવાય છે. એ પદાર્થો પણ ભ્રાંતિજ્ઞાનના વિષયરૂપ પદાર્થોની પેઠે વ્યવહારમાં મિથ્યા મનાય છે. યથાર્થ સ્મૃતિજ્ઞાન, સુખનું જ્ઞાન ને દુઃખનું જ્ઞાન અંતઃકરણની વૃત્તિ પૂર્વાનુભૂત પદાર્થને આકારે થવાથી, સુખને આકારે થવાથી ને દુઃખને આકારે થવાથી થાય છે. તે ત્રણે જ્ઞાનો નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોના સાહાય્યવિના માત્ર અંતઃકરણની વૃત્તિદ્વારા ઉપજે છે, છતાં તે વ્યવહારકાલમાં સત્યરૂપે રહે છે તેથી તે જ્ઞાનો ભ્રાંતિજ્ઞાનો કહેવાતા નથી. એ ત્રણે જ્ઞાનો પણ ચિદાભાસને થાય છે. ઉત્તમ મુમુક્ષુના અંતઃકરણની વૃત્તિ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાટે સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. તેના પ્રયત્નનો પરિપાક

થતાં તે અંતર્મુખવૃત્તિ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મની ઉપરના આવરણનો ભંગ કરવાને સમર્થ થાય છે. તે આવરણનો ભંગ થતા સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મ તેમાં પ્રકાશે છે,–સ્ફુરે છે, ને ચિદાભાસને મેં બ્રહ્મને જાણ્યું એવું ભાન થાય છે. આ આવરણભંગ કરનારી વૃત્તિમા ચિદાભાસ હોય છે, પણ તે જડ પદાર્થોની પેઠે બ્રહ્મને પ્રકાશવામાં સમર્થ થતો નથી, બ્રહ્મના મહાપ્રકાશમાં તે ચિદાભાસનો સ્વલ્પપ્રકાશ અળપાઇ જાય છે. જેમ અંધારામા ભિંવાડા પડેલા પદાર્થને પ્રકાશવામાં દીવો સમર્થ થાય છે, પણ મધ્યાહ્નના અનાચ્છાદિત સૂર્યને પ્રકાશવામાં તે સમર્થ થતો નથી તેમ જડ પદાર્થોને પ્રકાશવામા ચિદાભાસ સમર્થ થાય છે, પણ બ્રહ્મને પ્રકાશવામા તે સમર્થ થતો નથી. અંતઃ-કરણની વૃત્તિ જડ કે ચેતન કોઇ પણ પદાર્થપરનું આવરણ ભંગ કરે તેને વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહેવામા આવે છે, ને ચિદાભાસ કોઇ પણ જડ પદાર્થને પ્રકાશે તેને ફલવ્યાપ્તિ કહેવામા આવે છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં માત્ર વૃત્તિવ્યાપ્તિનોજ ઉપયોગ છે, ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ નથી.

એવી રીતે અંતઃકરણથી અને આત્માથી ભિન્ન ચિદાભાસને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન કોઈ પણ યોગ્ય પ્રમાણવડે મિથ્યા ઠરાવી શકાતું નથી તેથી તે જ્ઞાન સત્ય મનાય છે.

જેમ ચિદાભાસ વ્યાવહારિક છે તેમ સદ્ગુરુ ને સત્શાસ્ત્ર પણ વ્યાવહારિક છે. એ બંને વ્યાવહારિક છતાં પણ જેમ સ્વપ્નમાં શ્રવણ કરેલી સિંહની ગર્જના તે ગર્જના શ્રવણ કરનાર ચિદાભાસને સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગ્રદવસ્થામાં લાવે છે તેમ તે બંનેના ઉપદેશનું શ્રવણ કરનાર ચિદાભાસને તે બંને જાગ્રદવસ્થામાંથી તુર્યાવસ્થામાં લાવે છે. પછી તુર્યાવસ્થામાં આવેલો તે ચિદાભાસ પોતાને, સત્-શાસ્ત્રને, સદ્ગુરુને અને સર્વ જગત્‌ને બ્રહ્મરૂપ જુએ છે.

સર્વ જગતને તેના અંતિમ વાસ્તવિક કારણરૂપે જોનારા ચિદાભાસનું અંતઃકરણ શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળું હોવાથી તે વ્યવહારને તથા પરમાર્થને યથાયોગ્ય સમજી શકે છે, અને બાધિતાનુવૃત્તિથી (મિથ્યા જણાયેલાની પુનઃ પ્રતીતિથી) પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગોમાં યથાયોગ્ય રીતે વર્તે છે, પણ ઉન્મત્તસ્થિતિને પામેલા ચિદાભાસનું અંતઃકરણ નિષિદ્ધ તમોગુણના ને નિષિદ્ધ રજોગુણના વધારાવાળું હોવાથી તે વ્યવહારને પણ યથાયોગ્ય સમજવાને સમર્થ હોતું નથી ત્યારે પરમાર્થને તો તે ક્યાંથીજ સમજી શકે? તે ચિદાભાસના અંતઃકરણની અને ઇંદ્રિયોની અયોગ્ય સ્થિતિ થઈ જવાથી તેના જોવામાં, બોલવામા ને બીજા વ્યવહારમાં વ્યવહારને જાણનાર ચિદાભાસને શાસ્ત્રીયરીતે ને વ્યાવહારિકરીતે દોષો જણાય છે. એવી રીતે બ્રહ્મને જાણનારા ચિદાભાસની સ્થિતિમાં ને ઉન્મત્તસ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા ચિદાભાસની સ્થિતિમા બહુ અંતર હોય છે.

સુષુપ્તિમાં ને મૂર્ચ્છામા તે અવસ્થાને પામેલા ચિદાભાસનું અંતઃકરણ તમોગુણમાં–અજ્ઞાનમા–લીન થયેલું હોય છે, અને બ્રહ્મજ્ઞ ચિદાભાસનું અંતઃકરણ સમાધિવેલાએ વા વિવેકસમયે બ્રહ્મમા એકાગ્ર થયેલું હોય છે.

શુભેચ્છા, વિચારણા ને તનુમાનસાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિદાભાસને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર નહિ થયેલો હોવાથી તેનામાં આચાર્યનું–બ્રહ્મોપદેષ્ટાનું–કામ કરવાનો અધિકાર–યોગ્યતા–ઉત્પન્ન થયેલ નથી. સત્ત્વાપત્તિને તથા અસંસક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા ચિદાભાસને બ્રહ્મનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થયેલો હોવાથી ને તેમના અંતઃકરણનો ઉત્તમ વિકાસ થયેલો હોવાથી તેમનામાં આચાર્યનું કામ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર ઉત્પન્ન થયેલો મનાય છે. પદાર્થાભાવની ને તુર્યગાને પામેલા ચિદા-

ભાસનું અંતઃકરણ બહુ અંતર્મુખ થયેલું હોવાથી તેમનાથી આચાર્યનું કામ કરી શકાતું નથી.

જન્મમરણનો, સુખદુઃખનો, પુણ્યપાપનો ને અન્ય લોકમ જવાનો તથા ત્યાંથી આ લોકમા પાછા આવવાનો સંબંધ ચિદાભાસની સાથે છે, અર્થાત્ એ સર્વ ક્રિયાઓ ચિદાભાસમાં થાય છે, આત્મામાં થતી નથી.

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય કે તુરત–તેજ ક્ષણે–તે ચિદાભાસના સ્થૂલશરીરાદિ કામ કરતા અટકી જતાં નથી, પણ જ્યાંસુધી તે ચિદાભાસનું પ્રારબ્ધકર્મ તેમને ટકાવી રાખવાના બલવાળું હોય ત્યાસુધી તે સર્વ ટકી રહે છે, ને પોતાના પ્રારબ્ધકર્મને અનુસરીને બાધિતાનુવૃત્તિથી તે સર્વ પોતપોતાનું કર્મ લગભગ પૂર્વની પેઠે કર્યા કરે છે. પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયે તે સર્વ કામ કરતાં અટકી જઇ કારણાકાર થઇ અંતે પ્રકૃતિમાં ભળી જાય છે.

જ્ઞાનીનું, જીવન્મુક્તનું, મહામુક્તનું ને અતિમુક્તનું પ્રારબ્ધકર્મ જ્યારે પોતાનું ફલ આપી સમાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમનું શરીર પડે છે, ને તેમનો ચિદાભાસ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરે છે. તેમની તે સ્થિતિને વિદેહકૈવલ્ય વા વિદેહમુક્તિ વા વિદેહમોક્ષ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાની આદિ ચારેને વિદેહકૈવલ્ય સમાન થાય છે. જ્ઞાની, જીવન્મુક્ત, મહામુક્ત ને અતિમુક્તમાં ઉત્તરોત્તર મનોનાશનું ને વાસનાક્ષયનું અધિકપણું હોવાથી તેમની નિર્વિકલ્પસ્થિતિમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે, અને તેથી તેમના નિજાનંદાનુભવમાં પણ ન્યૂનાધિકપણું રહે છે.

જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં રહ્યા છતા તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો ન્યૂનાધિક પ્રાપ્તવ્યવહાર શરીરાદિવડે કરતા છતા સર્વદા સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ બ્રહ્મદર્શન

કર્યા કરે છે તેથી તેઓ શરીરવડે આ મર્ત્યલોકમા રહ્યા છતાં પણ ઉપાસનાવડે સત્યલોકમા, વા વૈકુંઠમાં, વા ગોલોકમા, વા કૈલાસમાં વા અક્ષરધામમાં, વા સિદ્ધશિલાપર, વા સ્વર્ગમા (હેવનમાં વા બિહિસ્તમાં) ગયેલા ઉપાસકોના જેવો આનંદ ભોગવે છે, અને નિરવધિ નિજાનંદનો પણ અનુભવ કરે છે.

જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યના અવધિને પામેલા હોય છે, તેઓ શૈલૂષની (ભવાયાની) પેઠે કૃત્રિમ આસ્થા રાખીને પોતાના અવશેષ જીવનનો સમય વ્યતીત કરવા પોતાના પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિપર્યંત લૌકિકવૈદિકકર્મ કરતા વા શાસ્ત્રવિચાર કરતા કિંવા બ્રહ્મવિચાર કે બ્રહ્મધ્યાન કરતા જોવામાં આવે છે, પણ તેઓ "જો આ કર્મો હું નહિ કરું તો મને દોષની પ્રાપ્તિ થશે, વા મને આ લોકમાં વા પરલોકમા કાંઈ હાનિ થશે, અને આ કર્મો કરવાથી મને પુણ્યની પ્રાપ્તિ થશે, વા મને લાભ થશે" એવી કર્તવ્યબુદ્ધિથી તે કર્મો કે શાસ્ત્રવિચારાદિ કરતા નથી. શરીરાદિ કરણો વિદ્યમાન હોવાથી ન્યૂનાધિક કર્મો થવા સ્વાભાવિક છે. બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રારબ્ધકર્મનું કે શરીરાદિ કરણોનું વિઘાતક નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર તેમનું મિથ્યાપણુંજ દૃઢ કરાવે છે. મારી નાંખેલા શત્રુઓનાં મુડદાંથી જેમ રાજાને ભય થતું નથી તેમ જ્ઞાનીને મિથ્યા પ્રતીત થતા અજ્ઞાનથી ને તેના નામરૂપાદિ કાર્યોથી ભય થતું નથી. તેમનાં શરીરાદિ કરણો તેમના પ્રારબ્ધકર્મે આપેલા વેગથી લૌકિકવૈદિક બંને પ્રકારનાં કર્મો ને શાસ્ત્રવિચારાદિ બાધિતાનુવૃત્તિથી કર્યા કરે છે. તેઓ બીજાની દૃષ્ટિએ કરણોવડે કર્મ કરતા પ્રતીત થતા હોય તોપણ તેઓ પોતાની દૃષ્ટિથી તો કાંઈ પણ કર્મ કરતા નથી એમ પોતાના અકર્તૃસ્વભાવના અનુભવથી જાણે છે. બીજાઓ પોતાના અજ્ઞાન-

થી તેમના અંતઃકરણનો નિશ્ચય જાણ્યા વિના તેમને કોઇ પણ કર્મના કર્તા માને તો તેમના તે કર્તાપણાના આરોપથી તેઓ કોઈ પણ કર્મના કર્તા થઇ જતા નથી. વાનરો ચણોઠીના કે ગેરના ઢગલામાં અગ્નિનો આરોપ કરે તેથી ચણોઠીનો કે ગેરનો ઢગલો કાંઈ અગ્નિ થઇ જાય છે? નથી થઇ જતો. તેઓ પોતાના આત્માને સર્વદા સંશયવિપર્યયરહિત સ્પષ્ટ જાણે છે, તેઓ વિષયાનંદથી અત્યંત ભિન્ન બ્રહ્માનંદને સર્વદા અનુભવે છે, અને તેમને ત્રિવિધ તાપ ને અજ્ઞાન પોતાના આત્મામા પ્રતીત થતા નથી. તેમને સ્વશરીરનો નિર્વાહ કરનારું સ્વશરીરને ઉપજાવનારું પ્રારબ્ધકર્મ છે એમ સમજાયાથી ખેડ, વ્યાપાર કે સેવાદિ લૌકિકકર્મો તેમને કર્તવ્યરૂપે રહ્યાં નથી, અને તેમને સ્વર્ગાદિના કરતા અસંખ્યગુણ સુખરૂપ બ્રહ્મની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી, તેમના ચિત્તની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થયેલી હોવાથી, ને તેમના ચિત્તની બ્રહ્મમા અવિચલ સ્થિરતા થયેલી હોવાથી સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિમાટે, ચિત્તશુદ્ધિમાટે કે ચિત્તસ્થૈર્યમાટે વૈદિકકર્મ કે ઉપાસના કર્તવ્યરૂપે રહ્યા નથી. તેમને પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રોના પ્રતિપાદનમાં લેશ પણ સંશય ન રહેલો હોવાથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ તેમને કર્તવ્યરૂપે રહ્યું નથી. તેમને આત્મા, બ્રહ્મ, મોક્ષ ને મોક્ષનાં સાધનો ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા સર્વ વિષયોમાં લગારે સંદેહ ન હોવાથી તેમને વેદાંતશાસ્ત્રનું મનન પણ કર્તવ્યરૂપે રહ્યું નથી. તેમને પોતાના દેહાદિમાં આત્માની બુદ્ધિ અંતઃકરણના ઉંડાણમાં પણ રહી નથી, અને પ્રતીત થતા સર્વ જગત્‌માં સત્યપણાની બુદ્ધિ રહી નથી તેથી તેમને નિદિધ્યાસન પણ કર્તવ્યરૂપે રહ્યું નથી. તેમણે જાણવાયોગ્ય સર્વ જાણ્યું છે, ને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી પરમસંતોષને પામેલા તેમને કાંઇ પણ કર્તવ્ય શેષ ન હોય તે સ્વાભાવિકજ છે."

શિષ્ય પૂછે છે:-" હે ભવતારણ પ્રભો! પ્રત્યેક શુભ કર્મમાં ન્યૂનાધિક વિઘ્ન નડે છે એમ લોકો કહે છે, તો વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમાં, વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયના મનનમા અને બ્રહ્મવિચારરૂપ વા બ્રહ્મધ્યાનરૂપ નિદિધ્યાસનમા પણ ન્યૂનાધિક વિઘ્નો હશે એમ અનુમાન થાય છે. જો મારું એ અનુમાન સાચું હોય તો વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણાદિમાં કયાં કયાં વિઘ્નો નડે છે, અને તે વિઘ્નો દૂર કરવાના કયા કયા શાસ્ત્રીય ઉપાયો છે તે જણાવવા કૃપા કરશો."

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છે:—" હે સજ્જન ! વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ૭ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા એ ચાર વેદાંતશ્રવણની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો પ્રાપ્ત કર્યાં વિના કોઇ પણ મનુષ્યથી વેદાંતશાસ્ત્રનું યથાયોગ્ય શ્રવણ થઇ શકતું નથી તેથી અંતઃકરણાદિના જે દોષો વિવેકાદિનો ઉદય ને સ્થિરતા થવા દેતા નથી તે સર્વ દોષો વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમાં વિઘ્નરૂપ ગણાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયના માહાત્મ્યજ્ઞાનનો અભાવ એ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમાં નહિ પ્રવૃત્તિ થવા દેનારુ મોટું વિઘ્ન છે. સ્થૂલશરીરમા ઘાટી અહંતામમતા તથા સ્થૂલશરીરનાં સગાવહાલાંમાં તથા પોતાના માનેલા દ્રવ્યમાં ઘાટી મમતા, શબ્દાદિ વિષયોમા ને તેનાં સાધનોમાં ઘાટો રાગ, પ્રતિકૂલ માનેલા પ્રાણિપદાર્થોપર ઘાટો દ્વેષ, અંતઃકરણમાં રજોગુણનો વધારો હોવાથી અંતઃકરણમાં રહેનારી અતિચંચલતા, અંતઃકરણમાં તમોગુણનો વધારો હોવાથી અંતઃકરણમાં રહેતી મૂઢતા વા જડતા, વેદાંતશાસ્ત્રનાં ને સત્પુરુષોનાં વચનોમાં અવિશ્વાસ, નેત્રાદિ જ્ઞાનેંદ્રિયોનું ને વાણી આદિ કર્મેંદ્રિયોનું ચપલપણું, નાસ્તિક મનુષ્યોનો સંગ, પાપી માણસોનો સંગ, આળસ, પ્રમાદ, વ્યવહારનાં તથા પરમાર્થનાં કામોમાં સમયની અવ્યવસ્થા, મિથ્યાભાષણ કરવાનો સ્વભાવ,

નિરુપયોગી ચોપડીઓ આદિ વાંચવાનો સ્વભાવ, કોઇ પણ પ્રકારની ચોરી કરવાનો સ્વભાવ, વિશ્વાસઘાત કરવાનો સ્વભાવ, ચિંતા, ભય, દંભ, અહંકાર, મત્સર, ક્રોધ ને પિશુનતા આદિ દોષો મનુષ્યની વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમાં આદરપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થવા દેતા નથી. એ દોષોમાના જે દોષો પોતાના અંતઃકરણમાં ને ઇંદ્રિયોમાં પ્રતીત થાય તે સર્વ દોષોનો, તે દોષોના વિઘાતક શુભગુણોની આદરપૂર્વક પ્રાપ્તિ કરવાવડે, સત્પુરુષોના વિશુદ્ધ પ્રીતિથી વિહિત સેવનવડે અને સુપાત્રે આદરપૂર્વક અન્નવસ્ત્રાદિનું દાન કરવાવડે નાશ કરી શકાય છે. પોતાનું વાસ્તવિક હિત ઇચ્છનાર મનુષ્યે ધૈર્ય, સાવધાનતા, દૃઢતા ને આદર રાખી પોતાના અંતઃકરણમાં ને ઇંદ્રિયોમાં રહેલા સર્વ દોષોનો નાશ કરી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ.

વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણની અપક્વતા, બુદ્ધિની સ્થૂલતા, અંતઃકરણમાં કુસંસ્કારોના વધારાથી કુતર્કો કરવાનો સ્વભાવ, અંતઃકરણના ઉંડાણમા રહેલી અશ્રદ્ધા, અંતઃકરણના ઉંડાણમા રહેલો વિષયાનુરાગ, મનનવડે થનારા વાસ્તવિક લાભનું અજ્ઞાન, અંતઃકરણની ચપલતા ને વધારે પ્રવૃત્તિવાળો ગ્રામ્યવ્યવહાર એ વેદાંતશાસ્ત્રનું મનન નહિ થવા દેનારા દોષો છે. વેદાંતશાસ્ત્રનું આદરપૂર્વક વારંવાર શ્રવણ કર્યા કરવાથી, વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયોનું ક્રમપૂર્વક પ્રીતિ રાખીને વારંવાર સ્મરણ કર્યા કરવાથી, પુણ્યકર્મોના સેવનવડે અંતઃકરણની યોગ્યતા વધારી શ્રુતિસ્મૃતિને અનુસરતા તર્કો કરવાનો સ્વભાવ પાડવાથી, વિવેકવડે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા સુસ્થિર કરવાથી, વૈરાગ્યની તથા શમદમની વિવેકપૂર્વક વૃદ્ધિ કરવાથી, મનનના પરિપાકવડે બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન દૃઢ થઇ અંતઃકરણમાં નિદિધ્યાસન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, પણ મનનના પરિપાકવિના કદી-

પણ નિદિધ્યાસનમાટે અંતઃકરણમાં યોગ્યતા આવતી નથી એ મનનવડે થનારા વાસ્તવિક લાભનું પોતાના અંતઃકરણમાં સતત સ્મરણ રાખવાથી, પોતાના અંતઃકરણને વેદાંતશાસ્ત્રના મૂર્તિમાન્ સિદ્ધાંતરૂપ પોતાના સદ્‌ગુરુના સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક વારંવાર સ્થિર કર્યા કરવાથી, અને પ્રાપ્તવ્યવહાર પરિમિત પ્રવૃત્તિવાળો કરી દેવાથી મનનમાં પ્રતિબંધ કરનારા ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષો ક્રમથી દૂર થાય છે. એ દોષો દૂર થવાથી મુમુક્ષુવડે વેદાંતશાસ્ત્રનું ને તેણે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયોનું મનન સારી રીતે કરી શકાય છે.

બ્રહ્મવિચારરૂપ અથવા બ્રહ્મધ્યાનરૂપ નિદિધ્યાસનમાં લય, વિક્ષેપ, કષાય ને રસાસ્વાદ એ ચાર વિઘ્નો નિદિધ્યાસનના અભ્યાસી-ને ન્યૂનાધિક અંશે નડે છે. નિદિધ્યાસનના અભ્યાસીના અંતઃકરણ-માં અભ્યાસકાલે તમોગુણ વધી તેના અંતઃકરણને નિદિધ્યાસન કરતું અટકાવી પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લીન કરી દે તે લયદોષ કહેવાય છે. અતિપરિશ્રમ, ઊજાગરો, અજીર્ણ, અત્યાહાર ને અંતઃકરણમાં તામસદ્રવ્યનો વધારો એ લયદોષ ઉત્પન્ન થવાના હેતુ-ઓ છે. નિદિધ્યાસન કરનારે એ પાંચ હેતુઓમાંના જે હેતુવડે પોતાના અંતઃકરણમાં લયદોષ ઉત્પન્ન થતો હોય તે હેતુને નીચે બતાવેલા તેને નિવૃત્ત કરનારા ઉપાયવડે દૂર કરવો જોઇએ. જો અતિપરિશ્રમને લીધે લય થતો હોય તો અભ્યાસીએ પોતાના અંતઃકરણને, ઇંદ્રિયોને અને શરીરને પરિશ્રમ જણાય એવું કોઇ પણ કામ ન કરવું, કિંતુ તેમને શ્રમ ન જણાય તેટલો સમય યોગ્ય પ્રાપ્ત કામ કરવું. જો ઊજાગરાવડે લય થતો હોય તો રાત્રે પૂરતી ઉંઘ લેવી. તેણે પહેલી રાત્રે વિશેષ જાગવું નહિ, ને પાછલી રાત્રે શરીરને અનુકૂલ ન આવે એટલા વહેલા ઊઠવું નહિ. રાત્રે કોઈ

કારણથી વચ્ચે નિદ્રાનો વધારે સમય ભંગ થયો હોય તો પાછલી રાત્રે નિદ્રા પૂરી થયા પછીજ ઊઠવું. જો અજીર્ણદોષને લીધે લય થતો હોય તો તે અજીર્ણને તેણે પાકવા દેવું, અર્થાત્ પોતાના ઉદરમાં રહેલું અપક્વ અન્ન જ્યાંસુધી સારી રીતે ન પચી જાય ત્યાંસુધી તેણે કોઇ પણ પ્રકારનો આહાર ન લેવો. જો અત્યાહારથી લય થતો હોય તો તેણે પોતાના જઠરાગ્નિથી સુખપૂર્વક જેટલો આહાર પચાવી શકાય તેટલોજ પથ્ય આહાર લેવાનો સ્વભાવ પાડવો, અન્નના સ્વાદને વશ થઇને પ્રમાદથી તેણે એક ગ્રાસ પણ વધારે અન્ન ન લેવું. જો પોતાના અંતઃકરણમાં તામસદ્રવ્યનો વધારો હોવાથી લય થતો હોય તો તેણે શુભવિચારોનું આદરપૂર્વક સેવન કરવું, પોતાના શરીરથી સહન થાય એટલી કોઈ પણ પ્રકારની શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, અને સવારસાંજ અનુકૂલ આવે એટલા ભસ્ત્રિકા-પ્રાણાયામ કરવા. આ લયના હેતુઓને દૂર કરી પછી નિદિધ્યાસન-વેલા જ્યારે જ્યારે લય થાય ત્યારે ત્યારે પોતાના અંતઃકરણને જાગ્રત્ કરી પુનઃ નિદિધ્યાસનમાં જોડવું.

મુમુક્ષુએ પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ બ્રહ્મવિચારમાં કે બ્રહ્મ-ધ્યાનમાં રાખી હોય ત્યાં તે અલ્પ સમય રહી પછી રજોગુણના વધારાથી ચંચલ થઈ તે અન્ય વિષયને આકારે થવા લાગે તે વિક્ષેપ કહેવાય છે. પોતાના અંતઃકરણમાં વિક્ષેપની પ્રતીતિ થાય કે તુરત નિદિધ્યાસન કરનારે બ્રહ્મથી ભિન્ન તે વિષયના મિથ્યાપણાના, સારરહિતપણાના તથા દુઃખદ-પણાના વિચારને પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રબલ વેગથી જાગ્રત્ કરી તેના સત્યપણાની કિંવા રમણીયપણાની વા ઉપકારકપણાની ભ્રાંતિથી કે અપકારકપણાની ભ્રાંતિથી ઉપજેલા રાગરૂપ કે દ્વેષરૂપ વિક્ષેપને શમાવી દેવો; અથવા તે કાલે જે વિષયને આકારે પોતાનું અંતઃકરણ થયું હોય

તે વિષયનું સાચું સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે આ વિચારને પોતાના અંતઃ-કરણમાં પ્રબલ વેગથી જાગ્રત્ કરી તે પ્રતીત થયેલા વિષયને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમાં લીન કરી પોતાના અંતઃકરણને પુનઃ બ્રહ્મ-વિચારમા કે બ્રહ્મધ્યાનમાં જોડવું. તેણે ધૈર્ય ને સાવધાનતા રાખી જાગ્રત્ના સર્વ સમયમાં પોતાના અંતઃકરણને કોઇ પણ માયિક વિષયમાં પ્રબલ રાગવાળું કે પ્રબલ દ્વેષવાળું ન થવા દેવું. સર્વ પ્રાણિપદાર્થનું સાચું સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ છે આ નિશ્ચયને તેણે પોતાના અંતઃકરણમા બની શકે તેટલો દૃઢ કર્યા કરવો. તેણે પોતાના અંતઃકરણને તથા પોતાની ઇંદ્રિયોને બની શકે તેટલાં પોતાના હૃદયાકાશભણી પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. તેણે નિદિધ્યાસનના પ્રારંભમા પોતાના અંતઃકરણને સંસારથી ઘણામા ઘણું ઉદાસીન કરીને તથા બ્રહ્મસ્વરૂપમા તેને ઘણામા ઘણું પ્રેમવાળું કરીને નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્ત થવું. આ સર્વ પ્રયત્નો વિક્ષેપનામના નિદિધ્યાસનના વિઘ્નને દૂર કરવામા ઉપયોગી થાય છે.

અભ્યાસીના અંતઃકરણમા રહેલા રાગદ્વેષના તીવ્ર સંસ્કારો કષાય કહેવાય છે. અંતઃકરણના એ કષાયદોષને લીધે અભ્યાસીના અંતઃકરણની વૃત્તિ થોડો સમય બ્રહ્મવિચાર કે બ્રહ્મધ્યાન કરીને પછી તે કામમાં વિશેષ સમય સ્થિર ન રહેતાં મૂઢજેવી થઇને અંતઃકરણ-માંના રાગદ્વેષના તીવ્ર સંસ્કારોમાં ઘુંચાઇ ગયાજેવી થઈ અભિમાની-ને–નિદિધ્યાસન કરનાર મનુષ્યને–ન જણાય તેવી રીતે રાગરૂપ વા દ્વેષરૂપ પરિણામની સૂક્ષ્મપરંપરા ઉપજાવ્યા કરે છે. લય થાય ત્યારે અંતઃકરણ પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લીન થાય છે, પણ કષાયવેલા અંતઃકરણ પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લીન થતું નથી, પરંતુ તીવ્ર રાગદ્વેષના સંસ્કારોને વશ થઈ રાગદ્વેષને વિષય કરનારી

સૂક્ષ્મવૃત્તિઓ ઉપજાવ્યા કરે છે એટલો લયમાં ને કષાયમાં ભેદ છે. વિક્ષેપમા અંતઃકરણની અન્ય પદાર્થને આકારે થયેલી વૃત્તિને નિદિધ્યાસન કરનાર જાણી શકે છે, પણ કષાયના સમયમાં ઉપજતી અંતઃકરણની વૃત્તિઓના સૂક્ષ્મપ્રવાહને નિદિધ્યાસન કરનાર મનુષ્ય જાણી શકતો નથી એટલો વિક્ષેપમાં ને કષાયમા ભેદ છે. નિદિધ્યાસનકાલે અભ્યાસીના અંતઃકરણની વૃત્તિ ન્યૂનાધિક અંશે બ્રહ્મભાવનાવાળી હોય છે, અને કષાયકાલે અંતઃકરણની વૃત્તિ રાગદ્વેષના તીવ્ર સંસ્કારોને વશ થઈ સૂક્ષ્મરૂપે રાગદ્વેષને આકારે થયા કરતી હોય છે એટલો નિદિધ્યાસનમા ને કષાયમા ભેદ છે. આ ભેદનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજી નિદિધ્યાસન કરનારે કષાયને નિદિધ્યાસન સમજી તેમાં નજ અટકી રહેવું જોઇએ. સર્વ દૃશ્ય પ્રાણિપદાર્થોમાં-વિશેષે જેમાં પ્રબલ રાગદ્વેષ અભ્યાસીને અનુભવાતા હોય તેમાં-તેમના મિથ્યાપણાની, સારરહિતપણાની અને દુઃખદપણાની ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી વારંવાર પ્રબલ ભાવના કરી પોતાના અંતઃકરણને તે પ્રાણિપદાર્થોમા ઉદાસીન-જેવું કરવાથી નિદિધ્યાસન કરનારના અંતઃકરણમાં રહેલો કષાયદોષ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

નિદિધ્યાસનકાલે અભ્યાસીના અંતઃકરણની વૃત્તિ આરંભમાં વિક્ષેપની નિવૃત્તિદ્વારા અનુભવાતી શાંતિથી અને તે કાલે થતી અનનુભૂત વિચિત્ર પ્રતીતિઓથી પોતાને કૃતાર્થ માની તેમાંજ અટકી જાય, ને નિર્વિશેષ બ્રહ્મના વિચારમાં કે તેના ધ્યાનમાં તે પ્રવૃત્તિ ન કરે તે રસાસ્વાદનામનું નિદિધ્યાસનનું વિઘ્ન કહેવાય છે. માત્ર વિક્ષેપની નિવૃત્તિથી કે અવિદ્યાના પરિણામરૂપ વિચિત્ર પ્રતીતિઓથી મને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થવાનું નથી, પણ આવરણનો ભંગ કરી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાથીજ મને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થશે માટે મારે

આ રસાસ્વાદમાં લુબ્ધ નહિ થતાં નિદિધ્યાસનના પરિપાકવડે આવરણનો ભંગ કરી નિર્વિશેષબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ, આવા વિચારવડે નિદિધ્યાસનમાં આદરપૂર્વક પ્રયત્નશીલ રહેવાથી રસાસ્વાદનામના નિદિધ્યાસનના વિઘ્નને દૂર કરી શકાય છે."

શિષ્ય પૂછે છેઃ—"હે સર્વજ્ઞ! વેદોનો, ઉપવેદોનો, વેદાંગોનો, ધર્મશાસ્ત્રોનો, પુરાણોનો, ઉપપુરાણોનો, વેદાનુકૂલ છ દર્શનોનો, ઇતિહાસોનો અને કાવ્યાદિ ગ્રંથોનો તથા વેદબાહ્ય દર્શનોનો અને મતપંથોનો વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયની સાથે કેવા પ્રકારની સારગ્રાહી બુદ્ધિવડે સમન્વય કરી શકાય તે મારી બુદ્ધિને સ્વસ્થ કરવા માટે હું જાણવા ઇચ્છું છું તો આપશ્રી કૃપા કરીને મારી તે જિજ્ઞાસાને પ્રમાણ અને યુક્તિઓવડે પરિતૃપ્ત કરવા શ્રમ લેશો એવી હું આશા રાખું છું."

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છેઃ—"હે સૌમ્ય! વેદો ચાર છે, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ને અથર્વવેદ. તેમાં યજુર્વેદના બે પ્રકાર છે, કૃષ્ણયજુર્વેદ ને શુક્લયજુર્વેદ. સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ્ એ સર્વની વેદમાં ગણના થાય છે. વેદોની મુખ્યપ્રવૃત્તિ બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અને બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાક્ષાત્ સાધનોનો ઉપદેશ કરવો એ છે, અને તેની ગૌણપ્રવૃત્તિ અંતઃકરણની શુદ્ધિનાં ને તેની એકાગ્રતાનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરવો એ છે. સંહિતાભાગમાં, બ્રાહ્મણભાગમા ને આરણ્યકભાગમાં પ્રધાનપણે અધિકારાનુસાર ચિત્તશુદ્ધિના હેતુભૂત કર્મોનો ને તેનાં સાધનાદિનો ઉપદેશ છે, અને ઉપનિષદ્ભાગમાં પ્રધાનપણે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ અને બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાક્ષાત્ સાધનોનું નિરૂપણ છે. વેદમાં કેટલેક સ્થલે સકામ-

કર્મોનું અને કોઈક સ્થલે પોતાના કે પોતાના યજમાનના શત્રુનો વિનાશ કરવાના સાધનરૂપ અભિચારકર્મોનું જે નિરૂપણ જોવામાં આવે છે તે નિરૂપણનુ કારણ આ પ્રમાણે છેઃ–પોતાનું અને પોતાનાં સગાંવહાલાઓનું શરીર નીરોગ ને દૃઢ હોય, તથા નિવાસસ્થાન, અન્નવસ્ત્ર, સોનુંરૂપું અને ગાય આદિ ઉપયોગી પશુઓ પોતાના ને અતિથિઓના ઉપયોગપૂરતાં પ્રાપ્ત હોય, અને શત્રુઓ તથા હિંસક પ્રાણીઓ અપકાર કરી શકે એવી પોતાની સ્થિતિ ન હોય તો જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો અભ્યાસ પ્રસન્ન મને કરી શકે માટે ખેડ આદિ લૌકિક સકામકર્મોથી ભિન્ન યજ્ઞાદિ અલૌકિક સકામ કર્મોનો ઉપદેશ વેદમાં કેટલેક સ્થલે કર્યો છે. વળી આવા કર્મો કરવાથી તેના ફલની પ્રાપ્તિવડે તે કર્મ કરનારને વેદનાં તે વચનોનો મહિમા સમજાઈ વેદનાં તે વચનોમાં ને અન્ય વચનોમાં તેની શ્રદ્ધાનો વધારો થઇ તેને વેદે પ્રતિપાદન કરેલાં અંતઃકરણની એકાગ્રતાના તથા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં અભિરુચિ પ્રકટે છે, અને આગળ જતાં તે જિજ્ઞાસુ થઇ બ્રહ્મવિચારમાં ને તેનાં સાધનોના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે છે. જેમનાં અંતઃકરણો તીવ્ર દ્વેષથી ભરેલાં હોવાથી જેઓ પોતાના શત્રુને ક્ષમા આપી શકતા નથી, વા તેમના ઉપર દયા કે પ્રેમ રાખી શકતા નથી, પણ જો થઇ શકે તો તેમનું ઘણામાં ઘણુ અનિષ્ટ કરવાને ઇચ્છે છે તેમને પણ શાસ્ત્રની મર્યાદામા લાવવા તથા પોતાના કર્મના પરિણામનો વિચાર કરાવી તેમના અંતઃકરણમા રહેલા તીવ્ર દ્વેષના સંસ્કારોને શિથિલ કરવા વેદમાં અભિચારકર્મનો ઉપદેશ કરેલો છે. પોતાના શત્રુને વિષ આપીને, એના નિવાસસ્થાનને અગ્નિ લગાડીને, અથવા એકાંતમાં શસ્ત્રાદિ મારીને ન મારતાં તેને અભિચારકર્મવડે મારવાની ઇચ્છા કરે તો તેને શાસ્ત્રનાં તે વચનોમાં વિશ્વાસ

આવતા આગળ ઉપર શાસ્ત્રનાં નિષ્કામકર્મબોધક, ઉપાસનાબોધક ને બ્રહ્મસ્વરૂપબોધક વચનોમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોવાથી, અને શાસ્ત્રમાં અભિચારકર્મનું ફલ અભિચારકર્મ કરનારને નરકપ્રાપ્તિ કહેલું હોવાથી પોતાના શત્રુને મારી નાંખવાનો તેના અંતઃકરણમાં વેગ ઉપજાવનાર દ્વેષ શિથિલ થવાનો સંભવ હોવાથી તેવા અંતઃકરણવાળાને ક્રમથી કલ્યાણને માર્ગે ચડાવવા વેદમા અભિચારકર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું જોવામાં આવે છે.

અંતઃકરણની શુદ્ધિવિના અંતઃકરણની એકાગ્રતા થઇ શકે નહિ, અને અંતઃકરણની એકાગ્રતાવિના બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહિ માટે વેદનો કર્મનું નિરૂપણ કરનારો ભાગ પરંપરાવડે બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં ઉપયોગી થાય છે. અંત.કરણની એકાગ્રતા, સૂક્ષ્મતા અને વિવેકાદિ સાધનવિના વેદાતનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન થઇ શકે નહિ, ને તે વિના બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહિ તેથી એવાં સાધનો-નો ઉપદેશ કરનાર વેદનો ભાગ પણ બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ ઉપ-યોગી થાય છે. એવી રીતે સર્વે વેદોનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મના નિરૂપણમા છે એમ જાણવું.

આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ ને અર્થવેદ એ ચાર ઉપવેદોનાં નામો છે. આયુર્વેદમાં સ્થૂલશરીરના સર્વ ભાગોનું, સ્થૂલશરીરને થતા બહુવિધ રોગોનું, તે રોગો ઉત્પન્ન થવાના હેતુઓનું, તે રોગોને તથા અન્ય પીડાઓને દૂર કરવાના ઉપાયોનું, આહારના પદાર્થોના તથા જલના ગુણદોષોનું, સ્થૂલશરીરને પુષ્ટ તથા બલવાન્ કરવાના ઉપાયોનું, અને સ્થૂલશરીરને નીરોગ રાખવામાટે વર્ષના વિભાગરૂપ ઋતુઓમા કેવા આહારાદિનો ઉપયોગ કરવો તથા કેવું વર્તન રાખવું તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ આયુર્વેદનું મુખ્ય તાત્પર્ય વૈરાગ્યની તથા

અંતઃકરણની શુદ્ધિની પ્રાપ્તિદ્વારા બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં છે. સ્થૂલશરીરના વિભાગોનો, તેની સ્વાભાવિક મલિનતાનો, તે સ્થૂલશરીરને પ્રાપ્ત થતા બહુવિધ રોગોનો, ઔષધાદિવડે દૂર કરેલા રોગોનો પુનઃ આવિર્ભાવ થાય છે તેનો ને સ્થૂલશરીરના વિનાશીપણાનો શાંતચિત્તે વિચાર કરવાથી પુણ્યવાન્ સમજુ મનુષ્યને સ્થૂલશરીરનું કુત્સિતપણું સમજાય છે, અને એવા તુચ્છ સ્થૂલશરીરવડે તુચ્છ વિષયોને ભોગવવાની લાલસા રાખવી તે મનુષ્યના મનનું એક પ્રકારનું કંગાલપણું વા ગાંડપણ છે એમ સમજાઇ તેને સ્થૂલશરીરમાં ને શબ્દાદિ વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સ્થૂલશરીરને નીરોગ રાખવાના ઉપાયોને જાણીને તેને આચારમાં મૂકવાવડે મનુષ્યનું સ્થૂલશરીર બહુધા નીરોગ રહેવાથી તેના મનની સ્વસ્થતા જળવાય છે, ને જો તેનું મન સ્વસ્થ હોય તો તેનાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો સાધી શકાય છે, તથા જો પોતાને રોગનિવૃત્તિના ઉપાયો જ્ઞાત હોય, અને પોતાની પાસે રોગની નિવૃત્તિ કરનારાં ઔષધો હોય તો નિષ્કામબુદ્ધિથી રોગીને તેના રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયો બતાવવાથી તથા તે રોગને નિવૃત્ત કરનારું ઔષધ આપવાથી થતા પુણ્યદ્વારા તેમ કરનારના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, અને અંતઃકરણની તે શુદ્ધિ વિવેકાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત થઇ વેદાંતના શ્રવણાદિવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં હેતુ થાય છે.

ધનુર્વેદમા આયુધોનું, તેના ઉપયોગનું, અસ્ત્રને લગતા મંત્રોનું, સેનાની વ્યૂહરચનાનું તથા આયુધોનો ઉપયોગ કરનારા અધિકારીનું વર્ણન કરેલું છે. ક્ષત્રિયોને અને રાજાઓને પોતાના રક્ષણમાં તથા અન્ય આયુધરહિત નિર્બલ ને નિરપરાધીના રક્ષણમાં તે ઉપયોગી થાય છે. અન્ય વર્ણને પણ પોતાના ને નિર્બલ તથા નિરપરાધીના

રક્ષણમા તે ઉપયોગી ગણાય છે. ધનુર્વેદના જ્ઞાનથી શત્રુઓથી ને હિંસક પ્રાણીઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાના સામર્થ્યવડે પોતાના અંત:કરણમા નિર્ભયપણું રહેવાથી આગળ ઉપર વિવેકાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ કરી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકવાનો સંભવ હોવાથી, બીજાનું રક્ષણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા પુણ્યવડે અંતઃકરણની પવિત્રતાદ્વારા વિવેકાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવામાટે અનુકૂલતા થવાથી, અને બલવાન્‌વડે નિર્બલનો પરાભવ તથા મરણ થવાનો સંભવ સ્પષ્ટ જણાવાથી આ ધનુર્વેદનું જ્ઞાન સાચી શાંતિ ને સાચું સુખ આપવા સમર્થ નથી એમ પુણ્યવાન્ મનુષ્યને સમજાઇ વૈરાગ્યદ્વારા તેનું અંતઃકરણ વેદાંતના શ્રવણાદિમા પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ હોવાથી ધનુર્વેદનુ પરમપ્રયોજન પણ જીવને અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવારૂપ મોક્ષ છે.

ગાંધર્વવેદમા સ્વર, તાલ ને મૂર્ચ્છનાસહિત ગીત તથા વાદ્યાદિનું નિરૂપણ કરેલું છે. દેવોનું આરાધન અને ગવૈયાના અંતઃકરણમા જો પરમાત્મામાં પ્રબલ પ્રેમ હોય તો નિર્વિકલ્પસમાધિની પ્રાપ્તિ એ ગાંધર્વવેદનું પ્રયોજન હોવાથી તેનો પણ અંતઃકરણની એકાગ્રતાદ્વારા અદ્વિતીય બ્રહ્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામા ઉપયોગ છે.

નીતિશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, ગજશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર ને સૂપકારશાસ્ત્ર આદિ ધનપ્રાપ્તિના ઉપાયોનો બોધ કરનારાં શાસ્ત્રોનો અર્થવેદમાં સમાવેશ થાય છે. ધનની પ્રાપ્તિવડે વ્યવહારમાં ઉપયોગી પદાર્થો સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકાય, ને તેથી ચિત્ત સ્વસ્થ રહેવાથી પુણ્યશાલી મનુષ્ય સત્સમાગમાદિ કરી પરમાર્થમાં આગળ વધી શકે, અથવા ધનપ્રાપ્તિના સર્વ દૃષ્ટ ઉપાયો કર્યા છતાં પણ પૂર્વજન્મોનાં પુણ્યવિના મનુષ્યને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી એવા વિચારના ઉદયથી તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ વૈરાગ્યવાળું થઈ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં વિવેકાદિ

સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે, તેથી અર્થવેદનું મુખ્ય તાત્પર્ય પણ અધિકારી મનુષ્યોને બ્રહ્મસ્વરૂપનો બોધ કરાવવામાં છે.

શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ ને પિંગલ આ છ શાસ્ત્રો ચાર વેદોના અંગરૂપ હોવાથી વેદાંગ કહેવાય છે. વૈદિકમંત્રોમાં આવતા અક્ષરોના ઉચ્ચારના સ્થાનનું જ્ઞાન તથા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત ને સ્વરિત એ સ્વરોનું જ્ઞાન શિક્ષાથી થાય છે. વેદમા કહેલા કર્મોના અનુષ્ઠાનની રીતિ કલ્પમા વર્ણવેલી હોય છે. વ્યાકરણવડે વેદના મંત્રોના અર્થનું જ્ઞાન થવામા સાહાય્ય તથા શબ્દોની શુદ્ધતાનું ને અશુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાય છે. નિરુક્તથી વૈદિક મંત્રોના અપ્રસિદ્ધ પદોના અર્થોનુ જ્ઞાન થાય છે. જ્યોતિષવડે વૈદિકકર્મમા જે ઉપયોગી કાલ હોય તેનું જ્ઞાન થાય છે. પિંગલવડે વેદના ગાયત્રી આદિ છંદોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. એ છ વેદાંગોનું તાત્પર્ય વેદમાં કહેલા સર્વ કર્મોની સમજ આપવી તથા એ કર્મો કેવી રીતે કરવાથી નિર્દોષ ને ઇચ્છિત ફલ આપનારાં થાય એ સમજાવવું તે છે. વૈદિકકર્મોનું મુખ્ય ફલ પૂર્વે કહેલું છે. આ વેદાગો વૈદિકકર્મોના અંગભૂત હોવાથી વૈદિકકર્મોના મુખ્યપ્રયોજનની પેઠે આનું મુખ્યપ્રયોજન પણ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે.

શ્રીમનુ, શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્ય, શ્રીપરાશર, શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીયમ, શ્રીઅંગિરા, શ્રીવસિષ્ઠ, શ્રીદક્ષ, શ્રીસંવર્ત, શ્રીશાતાતપ, શ્રીગૌતમ, શ્રીશંખ, શ્રીલિખિત, શ્રીહારીત, શ્રીઆપસ્તંબ, શ્રીશુક્ર, શ્રીબૃહસ્પતિ, શ્રીવ્યાસ, શ્રીકાત્યાયન, શ્રીદેવલ ને શ્રીનારદાદિક સર્વજ્ઞ ઋષિઓએ જે વેદભાગનો તેમના સમયમાં ઉચ્છેદ થઇ ગયો હતો તેનું એકાગ્ર ચિત્તવડે સ્મરણ કરીને સ્મૃતિરૂપ ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યા છે. તેમાં સદાચારનું, સદ્વ્યવહારનું ને થયેલાં પાપોની નિવૃત્તિ કરવામાટેનાં

પ્રાયશ્ચિત્તોનું તથા વર્ણાશ્રમોના કાયિક, વાચિક ને માનસિક ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે. એ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોનું મનુષ્યના અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તેને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવવી એ મુખ્યપ્રયોજન છે.

બ્રહ્મપુરાણ, **પદ્મ**પુરાણ, **વિષ્ણુ**પુરાણ, **શિવ**પુરાણ, **ભાગવત**-પુરાણ, **નારદીય**પુરાણ, **માર્કંડેય**પુરાણ, **અગ્નિ**પુરાણ, **ભવિષ્ય**પુરાણ, **બ્રહ્મવૈવર્ત**પુરાણ, **લિંગ**પુરાણ, **વરાહ**પુરાણ, **સ્કંદ**પુરાણ, **વામન**પુરાણ, **કૂર્મ**પુરાણ, **મત્સ્ય**પુરાણ, **ગરુડ**પુરાણ ને **બ્રહ્માંડ**પુરાણ આ અઢાર પુરાણોમાં અને **કાલી**પુરાણ, **દેવીભાગવત**પુરાણ, **ગણેશ**પુરાણ, **સૂર્ય**-પુરાણ ને **આદિ**પુરાણ આદિ અટાર કે તેથી વધારે ઉપપુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને રાજાઓના વંશ આદિ બીજાં અવાતર વર્ણનોની સાથે વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું, સગુણબ્રહ્મની નાનાવિધ ઉપાસનાઓનું, નિર્ગુણબ્રહ્મના સ્વરૂપનું અને નિર્ગુણબ્રહ્મના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો-નું વર્ણન કરેલું છે. એ પુરાણોનું તથા ઉપપુરાણોનું પરમ પ્રયોજન પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા અને અંતઃકરણની એકાગ્રતાદ્વારા તથા બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનદ્વારા મનુષ્યને અદ્વિતીયબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવી તેની અખંડૈકરસબ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરાવવી એ છે. સર્વે પુરાણોમાં અને સર્વે ઉપપુરાણોમા કારણબ્રહ્મનું ભિન્ન ભિન્ન નામોથી પ્રધાનપણું દર્શાવ્યું છે, અને કાર્યબ્રહ્મનું ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ગૌણપણું દર્શાવ્યું છે. **શિવપુરાણમાં, લિંગપુરાણમાં** ને **સ્કંદપુરાણાદિમાં શ્રીશિવના** નામવડે અને તેના પર્યાયોવડે કારણબ્રહ્મનું-સગુણબ્રહ્મનું-અન્ય અવાં-તરપ્રસંગસહિત નિરૂપણ કર્યું છે; અને **શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીશક્તિ, શ્રીગણે-શ** ને **શ્રીસૂર્ય** એ નામોવડે તથા તેના પર્યાયોવડે તે પુરાણોમાં કાર્યબ્રહ્મનું-સમષ્ટિસૂક્ષ્મઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું-ઊતરતાપણાવડે નિરૂપણ કર્યું છે. એવીજ રીતે **ભાગવતપુરાણમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં** ને **બ્રહ્મવૈવર્ત**

આદિ પુરાણોમાં **શ્રીવિષ્ણુ** એવા નામવડે અને તેના પર્યાયોવડે કારણબ્રહ્મનું શ્રેષ્ઠપણું અને **શ્રીશિવાદિ** નામવડે કાર્યબ્રહ્મનું કનિષ્ઠપણું નિરૂપણ કર્યું છે. એવી રીતે અન્ય પુરાણોમાં ને અન્ય ઉપપુરાણોમા પણ **શ્રીશક્તિ, શ્રીગણેશ** ને **શ્રીસૂર્ય** એ નામોવડે તથા તેમના પર્યાયોવડે કારણબ્રહ્મના શ્રેષ્ઠપણાનું અને અન્ય નામોવડે તથા તેમના પર્યાયોવડે કાર્યબ્રહ્મના કનિષ્ઠપણાનું વર્ણન કરેલું છે એમ જાણવું. સર્વ પુરાણોનું અને સર્વ ઉપપુરાણોનું તાત્પર્ય ઉત્તમ ઉપાસકોને કારણબ્રહ્મની ઉપાસના કર્તવ્ય છે, અને મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ ઉપાસકોને કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના કર્તવ્ય છે એમ સમજાવવામાં છે. આમ હોવાથી **શ્રીશિવના** ઉપાસકોએ કારણબ્રહ્મરૂપે વર્ણવેલા **શ્રીવિષ્ણુનું** માહાત્મ્ય સાંભળીને તથા કાર્યબ્રહ્મરૂપે વર્ણવેલા **શ્રીશિવના** ગૌણપણાનું વર્ણન સાંભળીને ખેદને કે દ્વેષને વશ થવું ઉચિત નથી, તેમજ **શ્રીવિષ્ણુના** ઉપાસકોએ કારણબ્રહ્મરૂપે વર્ણવેલા **શ્રીશિવનું** માહાત્મ્ય સાંભળીને તથા કાર્યબ્રહ્મરૂપે વર્ણવેલા **શ્રીવિષ્ણુના** ગૌણપણાનું વર્ણન સાંભળીને ખેદને કે દ્વેષને વશ થવું ઉચિત નથી. **શ્રીશક્તિનાં, શ્રીગણેશનાં** ને **શ્રીસૂર્યનાં** નામોમાટે અને તેમના માહાત્મ્યના તથા ગૌણપણાના નિરૂપણમાટે પણ તેમના ઉપાસકોએ ઉપર જણાવેલી રીતે વિવેક કરવો, કે જેથી તેમનાં અંતઃકરણો ખેદને વશ થઈને કે દ્વેષને વશ થઈને તપે નહિ.

ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા ને ઉત્તરમીમાંસા એ વેદાનુસારી છ દર્શનોનાં નામો છે. ન્યાયદર્શનમાં પ્રમાણાદિ સોળ જડચેતન પદાર્થોનો યુક્તિપ્રધાન વિચાર કરેલો હોવાથી એ દર્શનનું નામ ન્યાયદર્શન રાખવામાં આવ્યું છે. તેમા પ્રમાણાદિ પંદર જડ પદાર્થોનું અને આત્માનામના લગભગ ચેતનજેવા સ્વભાવવાળા એક

પદાર્થનું વર્ણન કર્યું છે. તેમજ વૈશેષિકદર્શનમા અભાવસહિત દ્રવ્યાદિ સાત જડ પદાર્થોનું ને દ્રવ્યમા અન્ય દ્રવ્યોની સાથે આત્માનામના લગભગ ચેતનજેવા સ્વભાવવાળા પદાર્થનું વર્ણન પણ કર્યું છે. આ દર્શનમા પ્રત્યેક વસ્તુમા તે તે વસ્તુને બીજી વસ્તુથી ભિન્ન જણાવવામાં હેતુભૂત થનારો વિશેષનામનો એક નવો પદાર્થ માન્યો છે તેથી આ દર્શનનું નામ વૈશેષિકદર્શન રાખવામા આવ્યું છે. આ બંને દર્શનો યુક્તિપ્રધાન હોવાથી તથા તેમના પ્રતિપાદ્ય વિષયોના નિરૂપણમા લગભગ મળતાપણું હોવાથી તે બંને દર્શનોને તર્કશાસ્ત્ર પણ કહેવામા આવે છે. મનુષ્યોના અંતઃકરણને સૂક્ષ્મ વિષયો સમજવાની યોગ્યતાવાળું કરવામા તથા તેના અંતઃકરણની ગ્રહણધારણશક્તિ વધારવામાં અને આત્મા દેહાદિથી ને શૂન્યથી ભિન્ન છે એવું યુક્તિપૂર્વક સમજાવવામાં આ તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. ઉત્તમ મુમુક્ષુઓએ તે શાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષયોનો વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા મુખ્યવિષયોની સાથે આવી રીતે સમન્વય કરવો જોઇએઃ–તર્કશાસ્ત્રમા આત્માને જડ કહ્યો હોય એમ જણાય છે, ને તેનો તથા મનનો સંયોગ થવાથી તેમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું હોય એમ જણાય છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જડ વસ્તુમા જેમ પદાર્થોનું વિશેષજ્ઞાન તથા રાગદ્વેષાદિ નથી તેમ આત્મા જ્ઞાનાદિસ્વભાવવાળો છતા પણ તેમા મન આદિના સંયોગવિના પદાર્થોનું વિશેષજ્ઞાન તથા રાગદ્વેષાદિ જણાતાં નથી. અંતઃકરણરૂપ મનના મળવાથી સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાને જડજેવા જણાતા એ આત્મામાં જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રતીત થાય છે તેથી એ ગુણો ચૈતન્યરૂપ આત્માના નહિ, પણ ચેતનરૂપ આત્માની સત્તાવડે પ્રતીત થતા જડસ્વભાવવાળા મનના છે એમ જાણવું. અસંખ્ય આત્મા માનીને તેમને વ્યાપક માન્યા છે તેથી

વ્યાવહારિકરીતે અંતઃકરણાદિરૂપ ઉપાધિથી આત્માઓ (જીવો) અસંખ્ય છે, પણ પારમાર્થિકરીતે આત્મા (શુદ્ધ ચેતન) એકજ છે. આત્માથી ભિન્ન પરમાત્મામાં જ્ઞાનાદિગુણો નિત્ય રહે છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે સૃષ્ટિના આરંભથી સૃષ્ટિના અંતસુધી તેમનામાં તેમના મહાસામર્થ્યવાળા અંતઃકરણરૂપ માયાના સંયોગથી તે ગુણો પ્રતીત થાય છે. જો તેમનામા જ્ઞાનાદિગુણો સર્વદાજ રહેતા હોય તો પ્રલયનો અસંભવ થાય, માટે વ્યવહારકાલે તેમનામાં માયાવડે એ ગુણો પ્રતીત થાય છે, વસ્તુતાએ તો તેઓ એ ગુણોથી રહિત સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. માયામાંથી આકાશાદિ પાચ સૂક્ષ્મભૂતો, એ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાથી આકાશાદિ પાંચ સ્થૂલભૂતો ને તે પાંચ સ્થૂલભૂતોમાંથી ભૌતિક પદાર્થો ઉપજે છે એ વેદાંતની જગતની ઉત્પત્તિ જણાવનારી પ્રક્રિયા સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાઓને સુલભરીતે સમજાવવામાટે તર્કશાસ્ત્રમાં વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનાં પરમાણુઓમાથી દ્વ્યણુકાદિ ક્રમે આ જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશનાં પરમાણુઓ કેવાં હશે તે તથા તેની ઉત્પત્તિ સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાને પૂરતી રીતે સમજાય નહિ માટે તેનાં પરમાણુઓ તથા તેની ઉત્પત્તિ નહિ માનતાં તેને ઉત્પત્તિરહિત નિત્ય માન્યું છે. પરમાણુ જો નિરવયવ હોય તો તેમાંથી દ્વ્યણુકાદિ થઈ ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ માટે સાવયવ પરમાણુઓના કારણરૂપ સૂક્ષ્મભૂતોના અસ્તિત્વની, અને સૂક્ષ્મભૂતોના કારણરૂપ માયાના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. મનસહિત છ ઇંદ્રિયો, તે છ ઇંદ્રિયોના છ વિષયો, તે છ ઇંદ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોની સાથે સંયોગ, ઇંદ્રિયોના ને અનુકૂલ વિષયોના સંયોગથી ઉપજતું વિષયસુખ, કોઇ પણ નિમિત્તથી થતી માનસ પીડારૂપ દુઃખ અને જેના સદ્ભાવથી દુઃખ થાય છે તે સ્થૂલશરીર એમાંથી વીશનો સદ્ભાવ દુઃખની ઉત્પત્તિમાં હેતુરૂપ હોવાથી

ને દુઃખ દુઃખરૂપ હોવાથી તર્કશાસ્ત્રમાં એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખો માનેલાં છે. એ એકવીશ પ્રકારના દુઃખોનો વેદાંતશાસ્ત્રે માનેલાં આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રકારના દુઃખોમાં અંતર્ભાવ થઇ જાય છે. તર્કશાસ્ત્રમાં આત્મા પદાર્થોના યથાર્થજ્ઞાન-વડે મન આદિના સંબંધથી તથા એકવીશ પ્રકારના દુઃખોથી મોકળો થઈ પોતાના જડસ્વરૂપે પુનરુત્થાનવિનાની સ્થિતિ કરે તે મોક્ષ એમ માન્યું છે. તે શાસ્ત્રનું માનવું આવી રીતે વેદાંતસિદ્ધાંતને અનુકૂલ કરી શકાય છેઃ—જડપદાર્થોથી વિલક્ષણસ્વભાવવાળા આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયે તેનો સર્વ દૃશ્યથી તથા ત્રિવિધ દુઃખોથી અત્યંત વિયોગ થઈ તે સ્થૂલદૃષ્ટિવાળાને જડજેવો—સર્વ કરણોથી, અંતરબહારના સર્વ પદાર્થોના જ્ઞાનથી ને સુખદુઃખના સંબંધથી રહિત—જણાય એવી સ્થિતિને પામે છે, અર્થાત્ તે આત્મા મોક્ષ-કાલે ત્રિવિધ દુઃખોથી રહિત અને પોતાના શ્રુતિસિદ્ધ નિરુપાધિક જ્ઞાન-રૂપે ને આનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનવડે અને તેના હેતુભૂત શ્રવણાદિવડે આત્મા મોક્ષ મેળવે છે એ વાતનો તર્કશાસ્ત્ર સ્વીકાર કરે છે, એટલે તર્કશાસ્ત્રની સાથે તે વાતમાં વેદાંતનો વિરોધ રહેતો નથી.

સાંખ્યદર્શનનો તથા **યોગદર્શનનો** સિદ્ધાંત લગભગ એકજેવો છે. સાંખ્યદર્શનમાં પ્રધાન આદિ ચોવીશ જડ તત્ત્વોનું તથા ચેતનરૂપ પુરુષનું સમ્યક્પ્રકારે કથન કરેલું હોવાથી અથવા તે પચીશ તત્ત્વોની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરનારું હોવાથી તે દર્શન **સાંખ્યદર્શન** કહેવાય છે. ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગનું તથા ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધના ઉપાયોનું નિરૂપણ યોગદર્શનમાં કરેલું હોવાથી તે દર્શન **યોગદર્શન** કહેવાય છે. આ બંને દર્શનોને **સાંખ્યપ્રવચન** પણ કહેવામાં આવે

છે, કેમકે તે બંને દર્શનોમાં પ્રધાન ને પ્રધાનનાં કાર્યરૂપ જડતત્ત્વનું અને પુરુષરૂપ ચેતનતત્ત્વનું ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ દર્શનોમા પુરુષોને જે ઘણા માન્યા છે તે તેમનાં અંતઃકરણાદિરૂપ ઘણા ઉપાધિઓને લઇને માન્યા છે તેથી વેદાંતશાસ્ત્ર જેમને જીવો કહે છે તેમને આ દર્શનમાં પુરુષો કહેલા છે. તે શાસ્ત્રમાં તેમને જડચેતનના અવિવેકથી બંધ માન્યો છે તે વેદાંતશાસ્ત્રને માન્ય છે. ઘણા પુરુષો માન્યા છતા તેમને વ્યાપક માન્યા છે તેથી પુરુષનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ હોવાથી તે વ્યાપક છે એમ સમજવું. પુરુષો પ્રધાનના, તેના કાર્યોના, ત્રિવિધતાપના ને પાંચ ક્લેશોના સંગથી અત્યંત મોકળા થઇ પોતાના અસંગ ને અવિકારી ચેતનસ્વરૂપમાં અવિચલ સ્થિતિ કરે તે મોક્ષ એમ તે દર્શનમા માન્યું છે એ નિર્ણય પણ વેદાંતશાસ્ત્રને અનુકૂલ છે. એ દર્શનોમાં પ્રકટરીતે દુઃખાભાવને મોક્ષરૂપે વર્ણવ્યો છે તેથી દુઃખોનો અભાવ હોય ત્યારે શ્રુતિસ્મૃતિએ પ્રતિપાદન કરેલા પુરુષના સ્વાભાવિક આનંદનો અભાવ હોવાનો સંભવ નથી માટે મોક્ષકાલે આત્મા દુઃખરહિત પોતાના સ્વાભાવિક આનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે એમ અર્થથી જાણવું. અંતઃકરણની વૃત્તિનો નિરોધ ને તે નિરોધની પ્રાપ્તિનાં યમનિયમાદિ સાધનો અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશોની નિવૃત્તિમાં ને પુરુષના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં હેતુભૂત છે એ સાંખ્યદર્શનનું તથા યોગદર્શનનું કહેવું વેદાંતશાસ્ત્રને માન્ય છે, કેમકે વેદાંતશાસ્ત્ર પણ બ્રહ્મધ્યાનરૂપ નિદિધ્યાસનને અવિદ્યાની નિવૃત્તિમાં ને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં હેતુભૂત માને છે. સર્વ પુરુષો વસ્તુતાએ અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી, શુભ અશુભ ને મિશ્રકર્મોના કર્તાપણાથી, શુભ અશુભ ને મિશ્રકર્મોનાં ફલોના ભોક્તાપણાથી અને તે ત્રણે કર્મોના સંસ્કારોથી રહિત છે આ તે બંને દર્શનોનો સિદ્ધાંત

પણ વેદાંતશાસ્ત્રને માન્ય છે. પ્રધાન પુરુષરૂપ ચૈતન્યના સામીપ્યથી મહદાદિરૂપે (સર્વના અંતઃકરણ આદિરૂપે) પરિણામ પામે છે એમ સાખ્યદર્શનનો સિદ્ધાંત હોવાથી બ્રહ્મના સામીપ્યથી માયા જગદાકારરૂપ પરિણામને પામે છે એ વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સાંખ્યદર્શનના તે સિદ્ધાંતથી વિરોધ પામતો નથી. યોગદર્શનમા જે પુરુષવિશેષ ઇશ્વર માન્યા છે તે ઇશ્વરમાં ને વેદાંતે માનેલા ઇશ્વરમાં વિચાર કરતાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. ઇશ્વર સર્વદા અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી, કર્મોથી, કર્મફલોથી ને કર્મના સંસ્કારોથી રહિત છે, અને પ્રાણીઓના સંસ્કારોપ્રમાણે તે પ્રધાનને જગદાકાર થવામાં પ્રેરણા કરતા હોય એમ જણાય છે આ યોગશાસ્ત્રનું કહેવુ વેદાતશાસ્ત્રને સર્વથા માન્ય છે. પ્રધાન ને માયા એક છે, અને પુરુષવિશેષ–ઇશ્વર–ને મહેશ્વર એક છે, માત્ર બંને દર્શનોના શબ્દમા ભેદ છે. પારમાર્થિકપક્ષે વિચારતા વ્યાપક, અસંગ ને અવિકારી પુરુષજ સત્ય છે, અન્ય કાંઇ પણ મોક્ષકાલે સત્ય નથી તેથી સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષથી ભિન્ન ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્યું નથી.

પૂર્વમીમાસાદર્શનને જૈમિનિદર્શન વા ધર્મમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાસાદર્શનને વેદાંતદર્શન વા બ્રહ્મમીમાંસા પણ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વમીમાંસાદર્શનમાં અંતઃકરણયુક્ત જીવને જડચેતન ઉભયરૂપ માનવાનું કારણ એવું છે કે તેમા જે અંતઃકરણરૂપ ભાગ છે તે જડરૂપ છે, ને જ્ઞાનસ્વભાવવાળો જે ચેતનરૂપ ભાગ છે તે ચેતનરૂપ છે. વ્યવહારકાલે તે જડચેતન ઉભયરૂપજેવો જણાય છે, પણ મોક્ષકાલે તે પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ આનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે તેથી તે ચેતનરૂપ ને આનંદરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે તે દર્શનમાં જીવ ઘણા માન્યા છે તે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિઓને લઇને ઘણા માન્યા છે એમ સમજવું. અંતઃકરણની વૃત્તિ જે સૂક્ષ્મ એટલે અણુજેવી છે તે વૃત્તિની

ઉપાધિને લઇને જીવને અણુ કહ્યો છે, પણ શ્રુતિસિદ્ધાંતપ્રમાણે વસ્તુતાએ તે વ્યાપક છે. વેદના ઉપદેશને અનુસરવાથી મુમુક્ષુ જીવો મોક્ષ મેળવી શકે છે માટે વેદથી ભિન્ન ઇશ્વિર તે દર્શનમાં સ્વીકાર્યો નથી. આ જગત્ પરમાણુઓમાથી ઉત્પન્ન થયું છે એવી તે દર્શનની માન્યતાનો વેદાંતશાસ્ત્રની માન્યતાની સાથે તર્કશાસ્ત્રની માન્યતાના સમન્વયની પેઠે સમન્વય થઇ શકે છે. મોક્ષકાલે જીવ સ્વતઃસિદ્ધ આનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે એમ તે દર્શનમા માનેલું છે. જ્યારે જીવ આનંદરૂપે સ્થિતિ કરે ત્યારે તેને દુઃખાનુભવનો સર્વથા અભાવ હોવાથી મોક્ષકાલે જીવ સર્વપ્રકારનાં દુઃખોથી રહિત પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે એમ અર્થથી એ દર્શનવડે સિદ્ધ થાય છે એ દર્શનમા જે સકામ વૈદિકકર્મોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સાસારિક દુઃખની નિવૃત્તિની ને સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિની કામનાવાળા દ્વિજોને માટે છે. જે દ્વિજો પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તેમને તે દર્શન પોતાનુ કર્તવ્ય સમજીને તથા આ લોકના ફલની ને સ્વર્ગનાં સુખોની પ્રાપ્તિરૂપ ફલની ઇચ્છા ત્યજીને વૈદિકકર્મો કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. આ દર્શન મુમુક્ષુઓને ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયભૂત વૈદિક નિષ્કામકર્મનો ઉપદેશ કરી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પ્રાપ્ત થતી ચિત્તની એકાગ્રતામાટે મુમુક્ષુને યોગ્ય કરવાનું કામ કરે છે, ને કાંઇક અંશે ચિત્તના વિક્ષેપની નિવૃત્તિદ્વારા ઉપશમસુખનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરવાનું કામ પણ કરે છે.

વેદાંતદર્શન તો શ્રુતિઓથી ને તદનુકૂલ સુયુક્તિઓથી શ્રુતિસ્મૃતિ આદિનું તાત્પર્ય એકજ અદ્વૈત બ્રહ્મના નિરૂપણમાં છે એમ દુરાગ્રહવિનાના મુમુક્ષુને સમજાય એવી રીતે પ્રૌઢપણે નિરૂપણ કરે છે એટલે તેનો સમન્વય કરવાની અમારે અપેક્ષા રહેતી નથી.

રામાયણ અને મહાભારત એ બંને ગ્રંથોની ઇતિહાસમાં ગણના થાય છે. એ બંને ગ્રંથોમાં સ્થલે સ્થલે મોક્ષના હેતુભૂત દૈવીસંપત્તિનું જે માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે અને બંધના હેતુભૂત આસુરીસંપત્તિનું સ્થલે સ્થલે જે અધમપણું વર્ણવ્યું છે તે સર્વ મુમુક્ષુઓએ અખંડૈક-રસ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન મેળવવામાટે દૈવીસંપત્તિ ઉપાદેય છે ને આસુરીસંપત્તિ હેય છે એમ જણાવવામાટે છે તેથી તે બંને ગ્રંથોનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મના નિરૂપણમાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી એ ગ્રંથોમા જે વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું, શિષ્ટાચારનું, શાસ્ત્રોક્તકર્મનું, પરમાત્માની ભક્તિનું, યોગનું, જ્ઞાનનાં સાધનોનું, આત્મસ્વરૂપનું તથા બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન છે તે પણ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં પરંપરાએ તથા સાક્ષાત્ ઉપયોગી હોવાથી પણ તે બંને ગ્રંથોનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

કાવ્ય, નાટક, ચંપુ, ભાણ ને કથાઓનું તાત્પર્ય પણ શૃંગારાદિ આઠ રસોનું સેવન મનુષ્યને ક્ષણિક સુખાનુભવ કરાવે છે, પણ સાચી શાંતિ ને સાચી તૃપ્તિ આપવામાં તે સમર્થ થતું નથી, કિંતુ શાંતરસજ તેનું સેવન કરનારા સુભાગી મનુષ્યને અવિચલ શાંતિ ને અખંડ તૃપ્તિ આપવા સમર્થ થાય છે એમ જણાવી વૈરાગ્યદ્વારા મનુષ્યોને અદ્વૈતબ્રહ્મના બોધભણી વાળવામા છે.

રામાનુજસંપ્રદાયમાં ને સ્વામીનારાયણમતમાં જીવો (ચિત્ વા ભોક્તાઓ) અને પ્રકૃતિ (અચિત્ વા ભોગ્ય વા જડ) એ બે વિશેષણોવાળા શ્રીવાસુદેવ (ઇશ્વર વા નિયામક) માન્યા છે. જીવોનું બહુપણું ને અણુપણું પૂર્વે કહેલી રીતે વ્યાવહારિક સમજવું, શ્રીવાસુદેવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ જાણવું, જગત્ પોતાના

ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રકૃતિથી ભિન્ન ન હોઇ શકે એમ સમજવું, જીવ મોક્ષકાલે શ્રીવાસુદેવ જેવો થઇ જાય છે એ ક્રમમોક્ષમાના સાયુજ્ય-મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે એમ સમજવું, અને અનન્યભક્તિ પ્રતિબંધક પાપ-સંસ્કારોની નિવૃત્તિમાં ને પરમાત્મામાં ચિત્તની એકાગ્રતામા પરમોપ-યોગી હોવાથી તેને મોક્ષનું સાધન માનેલી છે એમ સમજવું. આવી રીતે પ્રેમપ્રધાન અંતઃકરણવાળા મનુષ્યો સાયુજ્યમોક્ષ મેળવી પછી અનાયાસે સદ્યોમોક્ષ મેળવી શકશે એમ વિચારવાથી તે બંને સંપ્રદાયો-ની વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રતિપાદિત વિષયની સાથે એકવાક્યતા થઇ જશે.

મધ્વસંપ્રદાયમાં ભેદભાવે પરમાત્માની દૃઢભક્તિ કરવાનો મુખ્ય ઉપદેશ હોવાથી જીવ, ઇશ્વર ને જડ એ ત્રણ તત્ત્વ અનાદિ અનંત માન્યા છે. જીવ મોક્ષકાલે તેની અશુદ્ધિ દૂર થવાથી ને ઇશ્વરની કૃપા તેના ઉપર થવાથી મોટા ઐશ્વર્યવાળો થયા છતા પણ તે જીવનો જીવજ રહે છે. તે મતે પણ ક્રમમોક્ષ સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાય છે તેથી તે મતમાં પણ સગુણબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી નિર્ગુણ-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાનો પ્રબલ સંભવ હોવાથી અંતે ક્રમમોક્ષ પામેલા જીવો બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ માનવું જોઇએ. ઇશ્વર પોતાના-માં રહેલી કલ્પિત માયાના પરિત્યાગથી બ્રહ્મજ છે. જડ પણ બ્રહ્મની સત્તાથી સત્તાવાળું હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એવી રીતે જીવ, ઇશ્વર ને જડની વ્યવહારકાલે પૃથક્તા છતાં પણ પારમાર્થિકરીતે તેમનો ભેદ રહી શકતો નથી એમ વિચાર કરતા નક્કી થાય છે.

નિંબાર્કસંપ્રદાયમાં પણ ભગવાનની અનન્યભક્તિ કરી જીવે પોતાની આગંતુક સર્વ અશુદ્ધિ દૂર કરી પરમાત્મરૂપ થવાનો ઉપ-દેશ કરેલો છે. એ સંપ્રદાયમાં વ્યવહારકાલે જીવ, ઇશ્વર ને જડ પદાર્થો પૃથક્ છતાં પણ મોક્ષદશારૂપ પરમાર્થકાલે તેમનો ભેદ રહેતો

નથી એમ સ્વીકારેલું હોવાથી તે સંપ્રદાયમાં પણ વાસ્તવિકરીતે અદ્વૈતતત્ત્વજ સ્વીકારેલું હોય એમ જણાય છે.

વલ્લભસંપ્રદાયમાં પૂર્ણપુરુષોત્તમજ પોતાની ઇચ્છાએ જીવરૂપ ને જગદ્રૂપ થયા છે એટલે આ જગતમા પૂર્ણપુરુષોત્તમથી ભિન્ન બીજું કાંઇજ નથી એમ તેમનો સ્વીકાર હોવાથી તેમને મતે પણ સર્વ જીવો ને જડ પદાર્થો પૂર્ણપુરુષોત્તમરૂપ એટલે બ્રહ્મરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે. જીવો પરમાત્માની અનન્યભક્તિ કરી તેમની કૃપાવડે ભાગવતીતનુ પામી ગોલોકમાં જાય છે એવું એ સંપ્રદાયનું માનવું ક્રમમોક્ષને ઉદ્દેશીને હોય એમ જણાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ અણુ-પરિમાણ હોવાથી તે ઉપાધિવાળા પૂર્ણપુરુષોત્તમરૂપ જીવને અણુ માન્યો છે. તેમણે માનેલા અવિકારિપરિણામવાદમાં ને વેદાંતે માનેલા વિવર્તવાદમાં શબ્દના ભેદવિના બીજો કાંઇ ભેદ વિચારી પુરુષની દૃષ્ટિએ જણાતો ન હોવાથી તે સંપ્રદાયનું માનવું વેદાંતસિદ્ધાંતમા પ્રવેશ પામી જાય છે એમ નક્કી થાય છે.

શૂદ્રાદિમાં પ્રચલિત મહામાર્ગ જે મોટા પંથને નામે વા માર્ગિ પથને નામે વા બીજમાર્ગને નામે ને કોઇ સ્થલે કાંચળિયાપંથને નામે વા કુંડાપંથને નામે પણ લોકોમાં ઓળખાય છે તે મહામાર્ગમાં સર્વને, તેમા પણ વિશેષે સાધુઓને પરમાત્મસ્વરૂપ ગણી તેમના અંતઃકરણને અન્નદાનવડે, વિનયના શબ્દોવડે, શારીરિક સેવાવડે ને પોતાનાં સગાં-વહાલાંનાં શરીરોને તેમની સેવામાં જોડવાવડે પ્રસન્ન કરવાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. જો વિવેક, બહુમાન ને સદાચારપૂર્વક (વર્ણાશ્રમના ધર્મના પાલનપૂર્વક ને બ્રહ્મચર્યના પાલનપૂર્વક) સર્વ મનુષ્યોને પરમાત્મસ્વરૂપ માની તેમની વિહિતરીતે સેવા થાય તો તે પણ ચિત્તની શુદ્ધિ આદિ-દ્વારા સર્વમા રહેલા બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં હેતુરૂપ હોવાથી તે મતનો

તેટલે અંશે વેદાંતસિદ્ધાંતમાં સમાવેશ કરી શકાય છે.

દેવીમતને શાક્તમત, વામમાર્ગ વા મહાકાલીનો પંથ પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં દક્ષિણામ્નાયથી દેવીની ભક્તિ કરવાથી દેવીની એટલે ત્રણ ગુણોની અધિષ્ઠાત્રીરૂપ ચિતિશક્તિની-બ્રહ્મની-પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માનેલું હોવાથી તે મત દેવીની ભક્તિવડે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. વામમાર્ગવડે દેવીનું આરાધન કરવું એ સમજુ ભક્તને ઉચિત નથી. જેઓ મદ્યમાંસાદિનુ યથેચ્છ સેવન કરનારા છે તેમને કાંઇક મર્યાદામાં લાવી દેવીની ઉપાસનામાં જોડવામાટે તે મત તેવા મનુષ્યોમાટે ભલે કાંઇક અંશે ઉપયોગી હોય, પણ બીજાઓને માટે તે લેશ પણ ઉપયોગી નથી.

પાશુપતમત, પ્રત્યભિજ્ઞામત, રસેશ્વરમત, કાપાલિકમત, લિંગાયતમત, જંગમમત ને અઘોરપંથ એ મતોમાં શિવની ઉપાસનાનું પ્રધાનપણું છે. એ મતોમાં જેટલી સાત્ત્વિકી ભક્તિ હોય તેટલી વેદાંતાનુકૂલ છે, અને તે મતોમાં જેટલી રાજસી ને તામસી ભક્તિ હોય તે વેદાંતાનુકૂલ ન હોવાથી મુમુક્ષુને તે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી.

ચૈતન્યપંથમાં, રામાનંદમતમાં, કબીરપંથમાં, નાનકપંથમા ને દાદુપંથમાં તથા એવાજ બીજા નાનામોટા ભિન્ન ભિન્ન મતપંથો જેમાં ઈશ્વરભક્તિનો, પરમાત્માના જ્ઞાનનો ને શુભકર્મનો ઉપદેશ કરેલો હોય તે સર્વ મતપંથોનો વેદાંતાનુકૂલ ભાગ મુમુક્ષુને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, અને વેદાંતવિરુદ્ધ જે ભાગ રૂઢિથી તે તે મતપંથમાં પ્રવેશ થવા પામ્યો હોય તે ભાગ મુમુક્ષુએ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.

આર્યસમાજનાં, બ્રહ્મસમાજનાં, પ્રાર્થનાસમાજનાં ને બ્રહ્મજિજ્ઞાસુમંડલનાં (થિઓસોફીકલ સોસાઇટીનાં) જે જે મંતવ્યો ઉપનિષદોથી અવિરોધી હોય તે તે મંતવ્યો મુમુક્ષુએ સ્વીકાર કરવા-

યોગ્ય છે, ને જે જે મંતવ્યો શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોય તે તે મંતવ્યો અસત્ય હોવાથી મુમુક્ષુએ તેને સત્ય ગણી આદર આપવાયોગ્ય નથી.

બુદ્ધદર્શનમાં ને આર્હતદર્શનમાં જે અહિંસાનો, દયાનો ને વિષયતૃષ્ણાના તથા વિષયોપભોગના ત્યાગનો ઉપદેશ છે તે મુમુક્ષુએ આદર આપવાયોગ્ય છે. તે ધર્મના અનુયાયીઓએ પાળવાના કેટલાક આચારોના સંબંધમાં મુમુક્ષુઓએ વિચાર કરવાની અગત્ય નથી.

પારસીધર્મમાં (જરથુસ્તધર્મમા) અગ્નિદ્વારા પ્રભુનું આરાધન અને પ્રભુની પ્રાર્થના આદિ કહ્યાં છે તે તે ધર્મના મુમુક્ષુઓને પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિમાં તથા પોતાના ચિત્તની સ્થિરતામાં ઉપયોગી હોવાથી તેના અધિકારી મુમુક્ષુઓને ઉપકારક છે.

બે પ્રકારના યાહુદી, ત્રણ પ્રકારના ખ્રીસ્તી ને બે પ્રકારના મુસલમાની ધર્મમા પ્રભુમા શ્રદ્ધા રાખવાનો, પ્રભુની આજ્ઞા માનવાનો, પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી થતી હાનિનો ને પ્રભુની આજ્ઞાનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પરિપાલન કરવાથી થતા લાભનો જે ઉપદેશ છે તે ઉપદેશ તે પંથના મનુષ્યોને ચિત્તશુદ્ધિમાં ને ચિત્તની સ્થિરતામા ઉપયોગી હોવાથી તેમને હિતકર છે. દુરાગ્રહ રાખ્યા વિના ને બીજાના વિચારોની માત્ર કૃપણબુદ્ધિવડે નિષ્પ્રયોજન અવગણના કર્યા વિના જો તે મતવાળા પોતાના મતમા કહેલી રીતે વર્તે તો તે પરાર્થમાં આગળ વધવાની યોગ્યતાવાળા થાય છે.

ચીનમા કેટલેક સ્થલે ચાલતા કન્ફ્યુસીઅસમતમાં જે પોતાનાં મરણ પામેલા માતપિતા આદિની ભક્તિનો ઉપદેશ છે તે પણ પુણ્યરૂપ હોવાથી ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપકારક છે તેથી તેટલે અંશે તે આદર આપવાયોગ્ય છે, અને તેઓમતમાં જે સૂક્ષ્મપદાર્થોનું વિવેચન બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા કરવામાટે કરવામાં આવ્યું છે તે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાનો જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવાથી તેટલે અંશે ઉપયોગી છે.

જાપાનમાં કેટલેક સ્થલે ચાલતા સીંટોમતમાં જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાના ઉપાયોનો ઉપદેશ છે તે પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોવાથી તેટલે અંશે તે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે.

ચાર્વાકમતમાં માત્ર અર્થને તથા કામનેજ પુરુષાર્થ માનેલા હોવાથી અને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનેજ પ્રમાણ માનેલું હોવાથી તથા શરીરથી ભિન્ન આત્માનો સ્વીકાર કરેલો નહિ હોવાથી તે મત મુમુક્ષુએ આદર આપવાયોગ્ય નથી.

સર્વે મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારનું દુઃખ ને તેનાં કારણો અપ્રિય લાગે છે, અને તેમને પોતપોતાના સંસ્કારોથી ને સંગતિથી ઉપજતી રુચિપ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારનું સુખ ને તે સુખના મનાતા હેતુઓ પ્રિય લાગે છે. સર્વ જીવોને દુઃખ અપ્રિય જણાવાથીજ તેઓ પોતપોતાના સામર્થ્યપ્રમાણે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખને દૂર કરવામાટે તથા ભવિષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખની પ્રાપ્તિ થવાનું અનુમાન થતાં તે દુઃખના આગમનને અટકાવવામાટે યથાસામર્થ્ય પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યોનું ને દુઃખનું જાણે અનાદિકાલથી પરસ્પર યુદ્ધ સર્વદા ચાલતું હોય એમ જણાય છે. મનુષ્ય પ્રથમ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિ કરવામાટે બહુધા લૌકિક ઉપાયોના સેવનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્વરાદિ રોગોથી થતા દુઃખની નિવૃત્તિમાટે તે ઔષધનું સેવન કરે છે, અને પથ્ય પાળે છે; ક્ષુધાતૃષાજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિમાટે તે અન્નજલનું ભક્ષણપાન કરે છે; કામજન્ય દુઃખની નિવૃત્તિમાટે તે વિજાતીયશરીરનો સમાગમ સેવે છે; ચોર, શત્રુ, સિંહ, વ્યાઘ્ર, રીંછ, વરુ, સર્પ ને વૃશ્ચિકાદિ પ્રતીત થતા પ્રાણીઓથી થનારા દુઃખને દૂર કરવામાટે તે શસ્ત્રાદિના પ્રહારાદિનો ઉપયોગ કરે છે; અને ભૂત, પ્રેત, ગ્રહ ને પનોતી આદિથી થનારા

વા થયેલા દુઃખને દૂર કરવામાટે તે મંત્રજપ, સ્તોત્રપાઠ, બલિદાન, વ્રત ને દાનાદિ શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયોનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. એ સર્વ ઉપાયોથી તે સર્વ દુઃખોની ચોકસ નિવૃત્તિ થઇ શકે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, અને કોઈ ઉપાયથી કોઈ દુઃખની કદી નિવૃત્તિ થાય તોપણ પુનઃ તે દુઃખ કે તે ત્રણમાંનુ બીજુ કોઇ દુઃખ તેને પ્રાપ્ત નહિજ થાય એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ને પ્રતીત થતા જગત્‌ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થયા વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની ચોકસ અને ફરીથી કદીપણ નજ ઉપજે એવી નિવૃત્તિ થઇ શકતી નથી માટે જેમને પોતાના સર્વ ભાવિદુઃખોની ચોકસ અને ફરીથી નજ ઉપજે એવી નિવૃત્તિ કરવી હોય તેમણે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ને પ્રતીત થતા આ જગત્‌નું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે શુદ્ધચેતનરૂપ બ્રહ્મ છે તેનો અજ્ઞાન, સંશય ને વિપર્યયથી રહિત સુદૃઢ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. એ શુદ્ધચેતનરૂપ બ્રહ્મનો સંશયવિપર્યયરહિત સુદૃઢ સાક્ષાત્કાર થવાથી તે બ્રહ્મજ્ઞાની મનુષ્યનાં ત્રણ પ્રકારનાં ભાવિદુઃખોની ચોકસ અને ફરીને કદીપણ નજ ઉપજે એવી નિવૃત્તિ થાય છે, અને તે સર્વદા પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે.

કોઇ પણ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત વિચારીને અને તેને આચરણમાં મૂકીને, કોઇ પણ મતપંથના વિચારોને સમજીને અને તેને આદરપૂર્વક આચારમાં મૂકીને, શાસ્ત્રોક્ત તીવ્ર તપ કરીને, પરમાત્માની નવધા ભક્તિમાંની કોઈ એક કે વધારે ભક્તિ પ્રીતિપૂર્વક કરીને, વા પરમાત્માની ઉમંગપૂર્વક પરા કે અનન્ય ભક્તિ કરીને, અભ્યાસવૈરાગ્યનું ક્રિયાયોગનું કે અષ્ટાંગયોગનું દીર્ઘકાલ

પ્રેમપૂર્વક સેવન કરીને, અથવા વિવેકાદિ અને શ્રવણાદિ સાધનોનું દીર્ઘકાલ નિરંતર આદરપૂર્વક સેવન કરીને મનુષ્યે પોતાનું ને આ જગતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેને સંદેહરહિત સ્પષ્ટ જાણવું જોઇએ. પોતાનો ધર્મ સાચો ને બીજાનો ધર્મ ખોટો એમ કહી પરસ્પર નિરર્થક ક્લેશ કરી કાલક્ષેપ નહિ કરતાં જે ધર્મમાં પોતાને સત્યતાનું ભાન થાય તેનું સમજુ મનુષ્યે પ્રેમપૂર્વક નિષ્કપટભાવે સતત પરિપાલન કરવુ જોઇએ. દુરાગ્રહ રાખ્યા વિના તે ધર્મ પાળવાથી ને સત્યને જાણવાની વિવેકવાળી તીવ્ર જિજ્ઞાસા રાખવાથી જેમ જેમ તે મનુષ્યના અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સૂક્ષ્મતા, વિવેચનશક્તિ ને સ્થિરતા વધતાં જશે તેમ તેમ તે મનુષ્યને ક્રમપૂર્વક સ્વાભાવિક સત્યનું ભાન થવા લાગશે, અને અંતે વહેલું કે મોડું તેને સત્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થશે. આવી સ્થિતિ જે મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરી હોય તેને પછી કાંઇ પણ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય કે જાણવાયોગ્ય રહેલું નજ હોવાથી તેને કોઇ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી, અર્થાત્ તે કૃતાર્થ થાય છે, ને તેનો મનુષ્યજન્મ ઉત્તમ પ્રકારે સફલ થયો મનાય છે.”

શિષ્ય પૂછે છેઃ—“ હે દૃશ્યાતીતસ્વરૂપ! હે દેશિકેંદ્ર! બ્રહ્મજ્ઞાન જેમને પ્રાપ્ત થયું હોય એવા જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત પુરુષનું શરીર તેમને બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તુરતજ પડી જતું હશે? કે તેઓ જીવતા રહેતા હશે? જો તેઓ જીવતા રહેતા હોય તો તેઓ પોતાનું બાકી રહેલું જીવન કેવી રીતે વ્યતીત કરતા હશે? તે જણાવવાની કૃપા કરશો.”

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—“ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપનું આદરપૂર્વક સતત અનુસંધાન કર્યા કરવાથી, મનની એકાગ્રતાવડે

તે મનના સ્થૂલભાવનો નાશ કરવાથી, અને આસુરીવાસનાઓનો, લોકવાસનાનો, શાસ્ત્રવાસનાનો ને દેહવાસનાનો દૈવીવાસનાઓવડે ને બ્રહ્મભાવનાવડે નાશ કરવાથી જેમને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો પરષ્ટ અનુભવ થયો હોય એવા બ્રહ્મજ્ઞાની તથા જીવન્મુક્તો પોતપોતાના પ્રારબ્ધ-કર્મપ્રમાણે પોતપોતાનું જીવન ન્યૂન ઉપાધિવાળી સ્થિતિમા, મધ્યમ-પ્રકારના ઉપાધિવાળી સ્થિતિમા કે વધારે ઉપાધિવાળી સ્થિતિમાં વ્યતીત કરે છે. તેમના શરીરને ઉપજાવનાર પ્રારબ્ધકર્મના સદ્ભાવથી તેમનું શરીર વિદ્યમાન રહે છે, બ્રહ્મજ્ઞાન થાય કે તુરતજ તે પડી જતું નથી. શ્રીશુકદેવના ને શ્રીવામદેવના જેવા નિવૃત્તિપ્રધાન પ્રારબ્ધ-કર્મવાળા જ્ઞાનીઓને પોતાના શરીરના નિર્વાહમા ઉપયોગી હોય તેટલોજ ઉપાધિ રહે છે, શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યાદિના જેવા મધ્યમપ્રકારના પ્રારબ્ધકર્મવાળા જ્ઞાનીઓને મધ્યમપ્રકારનો ઉપાધિ રહે છે, અને રાજર્ષિ અજાતશત્રુ તથા રાજર્ષિ જનક આદિના જેવા પ્રવૃત્તિપ્રધાન પ્રારબ્ધકર્મવાળા જ્ઞાનીઓને બહારથી ઘણો ઉપાધિ રહે છે. એ સર્વ જ્ઞાનીઓ ને જીવન્મુક્તો સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોથી, તે ત્રણ શરીરોના ધર્મોથી ને સર્વ પ્રકારનાં દુ:ખોથી રહિત પોતાના સુખઘન બ્રહ્મસ્વરૂપને અનુભવનારા હોય છે. તેઓ સર્વદા દ્રષ્ટા રહીને પોતપોતાના પ્રારબ્ધ-કર્મને ભોગવી છૂટવામાટે પોતપોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર સમભાવવડે નિર્દોષરીતે કરે છે. તેમનું અંતઃકરણ અજ્ઞાન, સંશય ને વિપર્યયથી રહિત હોય છે તેથી તેમને દેહાદિ સર્વ જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રતીત થતું નથી. જ્ઞાનીઓના બાહ્યવ્યવહાર તેમના પ્રારબ્ધકર્મની વિલક્ષણતા-થી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે, પણ તેમના અંતઃકરણનો નિશ્ચય સર્વથા એકજ પ્રકારનો હોય છે, ને તેમને વિદેહમુક્તિ પણ સમાનજ થાય છે.

અનેક શ્રુતિસ્મૃતિનાં ને પુરાણોના વચનો બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પણ તે બ્રહ્મવેત્તાઓના પ્રારબ્ધકર્મના સામર્થ્યથી વા તે શરીરોવડે જે પ્રાણીઓને સુખદુઃખાદિ થવાના હોય તે પ્રાણીઓના પ્રારબ્ધકર્મના સામર્થ્યથી તે બ્રહ્મવેત્તાઓનાં બાધ પામેલા શરીરો પ્રતીત થાય છે એમ કહે છે. કુંભારના ચાકડાને ફેરવવાનું કામ બંધ કર્યા છતાં પણ તેને આગળ આપેલા વેગથી તે કેટલોક સમય ફર્યા કરે છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનાં શરીરોનો સદ્‌ભાવ પણ તેમનાં પ્રારબ્ધકર્મોના સદ્‌ભાવથી કેટલોક સમય સંભવી શકે છે. બ્રહ્મવેત્તાઓનો અનુભવ પણ બ્રહ્મવેત્તાઓનું શરીર બાધ પામીને પ્રારબ્ધકર્મના બલથી રહી શકે છે તેમાં પ્રમાણરૂપ છે. ઇતિહાસમાં ને પુરાણાદિમા બ્રહ્મવેત્તાઓનાં ચરિત્રો વર્ણવેલાં જોવામાં આવે છે તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી બ્રહ્મવેત્તાઓનાં શરીરો પ્રારબ્ધકર્મના બલથી ટકી રહે છે. જો બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી તુરતજ બ્રહ્મજ્ઞાનીનું શરીર પડી જાય તો જિજ્ઞાસુઓને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનાર કોઇ આચાર્ય રહે નહિ, ને અજ્ઞાનીથી બ્રહ્મોપદેશ કરી શકાય નહિ, તેથી પણ માનવું જોઇએ કે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મના બલથી તેમનાં શરીરો રહે છે.”

શિષ્ય પૂછે છેઃ—“હે પૂર્ણકામ ! વેદાંતસિદ્ધાંતનો વેદાંતપારગ પ્રશાંત વિદ્વાનોને પ્રતીત થતો અપૂર્વમહિમા આપ સંક્ષેપમા નિરૂપણ કરવા કૃપા કરશો.”

શ્રીસદ્‌ગુરુ કહે છેઃ—“વેદાંતસિદ્ધાંત સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં ને અવકાશમાં એકજ પરમતત્ત્વ વા બ્રહ્મ વ્યાપીને રહ્યું છે, અથવા તે સર્વ પ્રાણિપદાર્થ ને અવકાશ વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે. આ સિદ્ધાંતના જ્ઞાતા પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ

બ્રહ્મજ છે એમ અનુભવતા હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં ને અવકાશમા પણ પોતાનું બ્રહ્મસ્વરૂપજ જુએ છે, અને સર્વને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપમા વિવર્તરૂપે અનુભવે છે. તેમનું હૃદય–અંતઃકરણ-પરમપવિત્ર ને મહાવિશાલ થયેલું હોવાથી તેમના અંતઃકરણમા આવિર્ભાવ પામેલા સ્વાભાવિક આનંદની સીમા નથી. તેમના હૃદયમા શુદ્ધસત્ત્વગુણ સ્થિર રહેતો હોવાથી તેમના હૃદયની સ્થિતિ પ્રાયશઃ આવા પ્રકારની હોય છે:–સૂર્યના પ્રકાશવડે જેમ અંધકારની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે તેમ તેમના હૃદયમાં બ્રહ્મવિદ્યાનામની વૃત્તિનો આવિર્ભાવ થવાથી તેમના હૃદયમાની અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ ગયેલ હોય છે. આવી સ્થિતિએ તેમને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થમાં સત્યપણાની બુદ્ધિ રહેતી નથી. તે જાગ્રતમા પ્રતીત થતા પ્રાણિપદાર્થોને સ્વપ્નના, ઈંદ્રજાલના, મનોરાજ્યના ને ભ્રાંતિના પદાર્થોના જેવા જુએ છે. તેમને બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થ રમણીય કે સુખરૂપ પ્રતીત થતો નથી, પણ પામર મનુષ્યોને અને વિષયી મનુષ્યોને રમણીય ને સુખરૂપ લાગતા પ્રાણિ-પદાર્થો તેમને પરમકુત્સિત ને દુઃખપૂર્ણ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તે પ્રાણિપદાર્થોમાં ભોગ્યપણાની ને પોતાનામાં ભોક્તાપણાની ભ્રાંતિ કરતા નથી. તે ભ્રાંતિને અભાવે તેમને તે પ્રાણિપદાર્થોમાં રાગ વા તેમને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબલ ઇચ્છારૂપ વિક્ષેપ પ્રકટતો નથી. રાગના અભાવથી તેમનું અંતઃકરણ કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવામાટે ઇંદ્રિયોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરતું નથી. વળી જે અંતઃકરણ સર્વત્ર પોતાના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મને અનુભવી રહ્યું હોય તે અંતઃકરણ અન્ય પ્રાણિપદાર્થના દર્શનને અભાવે ક્યા પ્રાણિપદાર્થને સત્ય તથા અપકારક માની તેનો દ્વેષ કરે ? તે અંતઃકરણ કોઇ પણ પ્રાણિપદાર્થ-

નો દ્વેષ ન કરે, તથા કોઈ પણ પ્રાણિપ્રતિ ક્રૂર વચનો બોલવામાં વાણીને વેગ ન આપે, ક્રોધવડે નેત્રોને રાતાં ન કરે, અને પોતાના શરીરને ક્રોધવડે કંપાવે નહિ. સર્વત્ર પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મથી પોતાની અભિન્નતા જાણનાર અંતઃકરણ કૃતાર્થ, સંતોષી, દુઃખરહિત ને પરમ સુખી હોવાથી 'મને આ પ્રાણી જોઇએ, મને આ પદાર્થ જોઇએ, મને દ્રવ્ય જોઇએ, મને ભૂમિ જોઇએ, અને મને નાનાવિધ વૈભવ જોઇએ' એવી તૃષ્ણાઓથી તે તપતું નથી, અને પોતાની પાસે જે દ્રવ્યાદિ હોય તે જેને પ્રયોજન હોય તેને તેની યોગ્યતાનો ને તેના પ્રયોજનનો વિચાર કરી પોતાની અનુકૂલતાનુસાર ઉદારતા ને દયાપૂર્વક આપે છે. શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળા તે અંતઃકરણમાં તમોગુણમાં-થી ઉત્પન્ન થનારી જડતા, મૂઢતા, અવિવેક, ભય, સ્તબ્ધતા ને ઉન્મત્તતાનો સદ્ભાવ હોઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે. જે અંતઃ-કરણ બ્રહ્માત્મૈકયના અનુભવથી બ્રહ્મથી પૃથક્ કોઇ પણ મનુષ્યાદિને સત્યરૂપે જોનારું નથી તે અંતઃકરણ કઇ સત્ય વસ્તુનો પોતાની પાસે સદ્ભાવ માનીને અને બીજા મનુષ્યાદિને તે વસ્તુવિનાના વા પોતાના કરતાં ન્યૂન વસ્તુઓવાળા માનીને મદ વા ગર્વ કરે? અને ગર્વને અભાવે તે કોનો તિરસ્કાર કરે? પોતાનો નિરવધિ ઉત્કર્ષ થયેલો હોવાથી અને પોતાનાથી ભિન્ન કોઈ પણ મનુષ્યાદિની તેમને સત્યરૂપે પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી તેઓ કોની ઇર્ષ્યા—અન્યના ઉત્કર્ષ-ને ન સહન કરવારૂપ મત્સર—કરે? અંતઃકરણની એવી ઉત્તમ યોગ્યતાવાળા મહાન્ પુરુષ અસૂયા—અન્યના શુભગુણમાં દોષનો આરોપ-પણ કોની શા કારણથી કરે? જેઓ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન બીજું કાંઈ સત્ય નથી એમ અનુભવે છે તેઓ કોની આગળ કયું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા ખોટો ડોળ કરે? અથવા પોતાના ધર્મપાલન-

ને અન્યની આગળ વિસ્તારીને કહે? જેઓ અભયસ્વરૂપ બ્રહ્મને અભેદભાવે પામી અભયરૂપ થયા છે તેઓ કયા પ્રાણિપદાર્થથી કઇ વસ્તુનો નાશ થવાની શંકા લાવી ભયને વશ થાય? જેમણે પરમાનંદ-રૂપ આત્માને અભેદભાવે અનુભવી માનસપરિતાપરૂપ શોકનું અતિક્રમણ કર્યું છે તેઓ કયા નિમિત્તથી શોકને વશ થાય? જેમણે અઘટિતઘટના કરવામાં પરમચતુર માયાનું સ્વરૂપ પૂરતી રીતે જાણ્યું છે તેઓ કયા પ્રાણિપદાર્થને જોઇને વા કયા પ્રસંગને પ્રાપ્ત થઇને આશ્ચર્યને પ્રાપ્ત થાય? ચિત્તનું વિષમપણું કરવાના સ્વ-ભાવવાળા સર્વ મનોવિકારો અચિત્તભાવને પામેલા ચિત્તમાં વિષમપણું ઉપજાવવા સમર્થ થતા નથી.

બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી જેમના ચિત્તમાં રહેલો રજોગુણ તથા તમો-ગુણ દબાઇ ગયો છે, અને સત્ત્વગુણ બલવાન્ થઇ શુદ્ધસત્ત્વગુણરૂપ થયો છે તે ચિત્તમાં શાંતિ, દાંતિ, કારુણ્ય, વિશુદ્ધપ્રેમ, ઇશ્વરાદિમાં પૂજ્યભાવ, સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા, વિક્ષેપાભાવ, સહનશીલતા, વિષયવિમુખ-તા, સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિઃસ્પૃહતા, પવિત્રતા, સંતોષ, વિવેક, નિર્ભયતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, અભિમાનરહિતતા, દંભ-રહિતતા, સ્થિરતા, સરલતા, ઔદાર્ય, નિર્લોભતા, નિશ્ચિંતતા, કોમલ-તા, પ્રામાણિકતા, નિર્મમત્વ, વિનય, પરમાનંદ ને પ્રાગલ્ભ્ય ઇત્યાદિ શુભગુણો રહેલા હોય છે.

શૂન્યવાદીઓએ આત્માને શૂન્યરૂપ માન્યો હતો, અને ચાર્વાકે આત્માને દેહરૂપ ને વિનાશી માન્યો હતો તેને તાર્કિકોએ સત્તારૂપ, શરીરથી ભિન્ન ને અનાદિઅનંતરૂપ માન્યો, સાંખ્યોએ તથા યોગીઓએ તે આત્માને સદ્રૂપ તથા ચિદ્રૂપ ને અનાદિઅનંતરૂપ માન્યો, અને વેદાંત-શાસ્ત્રે તે આત્માને સચ્ચિદાનંદરૂપ ને અનાદિઅનંત માન્યો છે.

એવી રીતે વેદાંતશાસ્ત્ર આત્માના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને પ્રમાણ તથા યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

કેટલાક વાદીઓ આત્માને જડરૂપ માને છે, કેટલાક વાદીઓ આત્માને જડચેતનરૂપ માને છે, અને વેદાંતશાસ્ત્ર આત્માને કેવલ ચેતનરૂપ માને છે.

કેટલાક વાદીઓ આત્માને અણુરૂપ માને છે, કેટલાક વાદીઓ આત્માને શરીરજેવડો માને છે, અને વેદાંતશાસ્ત્ર આત્માને તેના શુદ્ધસ્વરૂપમાં નિરતિશય વ્યાપક માને છે.

કેટલાક વાદીઓ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોના અનુષ્ઠાનથી આત્માને મોક્ષલાભ થાય છે એમ કહે છે, કેટલાક વાદીઓ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોના અનુષ્ઠાનથી ને શાસ્ત્રવિહિત ઉપાસના કરવાથી આત્માને મોક્ષલાભ થાય છે એમ કહે છે, અને વેદાંતશાસ્ત્ર શાસ્ત્રવિહિત નિષ્કામકર્મોના અનુષ્ઠાનથી અંતઃકરણના મલદોષની-સંસારના અનુરાગના હેતુભૂત પાપસંસ્કારોની-નિવૃત્તિ થાય છે, શાસ્ત્રવિહિત નિષ્કામ ઉપાસનાના સેવનથી અંતઃકરણના વિક્ષેપદોષની-ચિત્તના રાગદ્વેષના વિષયોમાં ભમવારૂપ દોષની-નિવૃત્તિ થાય છે, અને દૃઢ આત્મજ્ઞાનથી આત્માને મોક્ષલાભ થાય છે એમ માને છે.

મૂઢ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં તમોગુણનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે અંતઃકરણ સ્થૂલ, શ્યામરંગનું ને જડતાવાળું હોય છે. જો તે મૂઢ મનુષ્ય શાસ્ત્રના ને સત્પુરુષોના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા લાવી પોતાનું જીવન સુધારવા ઇચ્છે તો તેણે શાસ્ત્રે કહેલાં સકામ શુભકર્મોમાં શ્રદ્ધા ને પરમપ્રેમ રાખી શાસ્ત્રોક્ત સકામ શુભકર્મો શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે ધૈર્ય, સમજ ને જાગ્રતિ રાખીને કરવાં જોઇએ. આવા શુભ પ્રયત્નથી તેમના અંતઃકરણની સ્થૂલતા, શ્યામતા ને જડતા ક્રમથી દૂર થતાં

તેમનું અંતઃકરણ કાંઈક સૂક્ષ્મ ને ચંચલ થાય છે, અને તેમના અંતઃકરણમાં ક્રમથી તમોગુણની ન્યૂનતા ને રજોગુણની વૃદ્ધિ થવા લાગવાથી તેમના અંતઃકરણનો રંગ શ્યામતાને તજવા લાગી પીળાશપર જવા લાગે છે, ને અંતે તેમનું અંતઃકરણ પીળા રંગવાળું જણાવા લાગે છે. આવું અંતઃકરણ તમોગુણ ન્યૂન ને રજોગુણની પ્રધાનતાવાળું થાય છે. આવા અંતઃકરણમાં શુભકર્મના અભ્યાસના બલવડે ને પરમાત્માની ભક્તિવડે પીળો રંગ ન્યૂન થઇ રાતા રંગનો ને ધોળા રંગનો કાંઈક કાંઈક ભાગ આવિર્ભાવ પામતાં તે અંતઃકરણ ક્રમથી શનૈઃ શનૈઃ રાતારંગવાળું, વધારે સૂક્ષ્મ ને કાંઇક સ્થિર થવા લાગે છે. આવા અંતઃકરણમાં રજોગુણનો વધારો થયેલો હોય છે, તમોગુણ દબાયેલી સ્થિતિવાળો હોય છે, ને સત્ત્વગુણનો અલ્પાંશે આવિર્ભાવ થયેલો હોય છે. જેમનું અંતઃકરણ વર્તમાનજન્મના શુભકર્મના સેવનથી ને પરમાત્માની ભક્તિથી વા પૂર્વજન્મોના શુભકર્મોના ને પરમાત્માની ભક્તિના સંસ્કારોથી પૂર્વોક્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું હોય તેમણે નિર્ગુણનિરાકાર બ્રહ્મસ્વરૂપનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરી પોતાના અંતઃકરણને વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે સ્થિર ને નિર્દોષ સ્ફટિકજેવું શ્વેત કરવા સર્વદા પરમાદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આવો પ્રયત્ન દીર્ઘકાલ ચાલુ રાખવાથી તે મોક્ષસાધકનું હૃદય ક્રમથી સૂક્ષ્મ, સ્થિર ને શ્વેતતાવાળું થતાં થતાં તત્ત્વસાક્ષાત્કારકાલે તે સૂક્ષ્મતર, સુસ્થિર ને શ્વેતરંગવાળું થઇ જાય છે. અંતઃકરણની આવી સ્થિતિ થવી એ તેની પરમશુદ્ધિ ને તેનો પરમવિકાસ મનાય છે. આવા પરમશુદ્ધ, પરમવિકસિત, પરમસૂક્ષ્મ ને દૃશ્યથી અસંગ રહેવાના બલવાળા અંતઃકરણમાં પુનર્જન્મ આપે એવા વિચારોના ને કર્મોના સંસ્કારો

પડી શકતા નથી. તે અંતઃકરણ પોતાનામાં રહેલા ભોગ તથા મોક્ષ આપવાના પ્રારબ્ધકર્મના સંસ્કારોને સમાપ્ત કરતું કરતું પ્રારબ્ધકર્મના ભોગને અંતે જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિર કરી પોતે સર્વ સંસ્કારોથી રહિત થઈ પોતાના ઉપાદાનકારણ માયામાં વિલીન થઈ તેમાં ભળી જાય છે.

આ અદ્ભુત ઉપદેશ કરનારું વેદાંતશાસ્ત્ર નિરંતર નાનામોટા વ્યક્તાવ્યક્ત દુઃખમાં રીબાયા કરતા ને સુખને માટે નિરંતર વલખાં મારતા જીવને જો તે શ્રદ્ધાભક્તિથી સતત યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તો સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોના સ્પર્શથી રહિત પરમાનંદપદે સુસ્થિર કરે છે. વેદાંતશાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને અને પ્રતીત થતા જગત્‌ના બ્રહ્મસ્વરૂપને સંશયવિપર્યયથી રહિત દૃઢ અનુભવવાથી તે અનુભવ કરનાર મનુષ્યનું શરીર આ પૃથિવીપર પ્રતીત થતા છતા તેમનું મન સત્યલોકમાં રહેલા ઉપાસકોના જેવા દુઃખરહિત સર્વોત્તમ સુખને અનુભવે છે.

આલસ્યપ્રમાદાદિ તમોગુણના ધર્મોથી ને ભાંગ આદિ માદક પદાર્થોના સેવનથી ઉપજનારું કથનમાત્ર સુખ તામસસુખ કહેવાય છે. એ સુખ મુમુક્ષુએ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, પણ ત્યજવાયોગ્ય છે એમ વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે. શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોથી અને તેનાં ઉપકરણોથી ઉપજતું કથનમાત્ર સુખ રાજસસુખ કહેવાય છે. આ લોકના શબ્દાદિ વિષયોથી ને ધનાદિ ઉપકરણોથી ઉપજનારું રાજસસુખ અને સ્વર્ગાદિના શબ્દાદિ વિષયોથી ને તેનાં ઉપકરણોથી ઉપજનારું રાજસસુખ પણ મુમુક્ષુએ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, પણ પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે એમ વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં સકામ શુભકર્મોથી આ લોકનું કે સ્વર્ગાદિનું જે સુખ મળે તે સુખ મુમુક્ષુએ

ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, પણ જે મુમુક્ષુના અંતઃકરણની શુદ્ધિ ન થઇ હોય તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે તેવા મુમુક્ષુએ શાસ્ત્રમા કહેલાં શુભકર્મો કર્તાપણાનું અભિમાન ને ફલની કામના ત્યજીને આદરપૂર્વક કરવા એમ વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે. પરમાત્માની સકામભક્તિ મુમુક્ષુએ કરવી નહિ, પણ તેણે પોતાના ચિત્તની વિશેષ શુદ્ધિમાટે ને પોતાના ચિત્તની સ્થિરતામાટે પરમાત્માની આદરપૂર્વક શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિમાની કોઇ એક કે વધારે ભક્તિ કરવી એવો વેદાંતશાસ્ત્રનો ઉપદેશ છે. કૈવલ્યથી ભિન્ન કોઇ પણ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવામાટે મુમુક્ષુએ યોગાનુષ્ઠાન કરવાનું નથી, પણ અનાત્માકાર વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરવામાટે મુમુક્ષુએ યોગાનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ એમ વેદાતશાસ્ત્ર કહે છે વેદાતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી તેના વાસ્તવિક તાત્પર્યને મુમુક્ષુએ સમજવું, વેદાતશાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા મુખ્ય વિષયોનુ એકાંતમાં આદરપૂર્વક વારવાર મનન કરી આ વિશ્વમા એકજ અદ્વિતીયતત્ત્વ સત્ય છે ને અન્ય સર્વ કલ્પિત છે એમ મુમુક્ષુએ નક્કી કરવું, અને એ એકજ અદ્વિતીયતત્ત્વનો દીર્ઘકાલ, અંતરાયવિના, આદરપૂર્વક વિચાર કરતા રહી મુમુક્ષુએ તેનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરી દુઃખરહિત પરમાનંદરૂપે અવિચલ સ્થિતિ કરવી—દુઃખપૂર્ણ ભવસાગર તરી જવો—એમ સર્વ વેદાંતોપજીવી મુમુક્ષુઓને વેદાન્તશાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે.

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મને આશ્રયે રહેલી માયામાં અપાર લૌકિક ને દિવ્ય સામર્થ્ય રહેલું છે તેથી જેઓ શુદ્ધ શ્રદ્ધા ને શુદ્ધ પ્રીતિથી જેટલે અંશે બ્રહ્માભિમુખ થાય છે તેટલે અંશે તે બ્રહ્મને આશ્રયે રહેલી માયા તેઓને મનોવાંછિત પદાર્થ આપે છે.

પોતાના નિર્દોષ અંતઃકરણની પ્રબલ ને નિર્દોષ ભાવનાવડે

પવિત્ર અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય આ જગત્‌માં જે વસ્તુ મેળવવા ધારે તે વસ્તુ વહેલો કે મોડો તે મેળવી શકે છે. તેની દઢ ભાવનાવડે ચેતનનો તેવો વિવર્ત ને માયાનું તેવું પરિણામ થઈ તેવી ભાવના કરનારને ઇચ્છિત પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિ થયેલી અનુભવાય છે. મનુષ્યના પવિત્ર અંતઃકરણની પવિત્ર સુદઢ ભાવના સર્વવ્યાપક ચેતનને આશ્રયે રહેલી માયાપર વારંવાર સજાતીય ક્ષોભ ઉપજાવ્યા કરે છે, અને એ પવિત્ર સુદઢ ભાવનાનો જ્યારે પરિપાક થાય છે ત્યારે અધર્મના સંસ્કારોરૂપ પ્રતિબંધકને અભાવે ને યોગ્ય સુધર્મના સંસ્કારોના પ્રાદુર્ભાવે માયાના સર્વરૂપે પરિણામ પામવાના સામર્થ્યવડે તે માયા સુદઢ ભાવના કરનારની તે ભાવનાપ્રમાણે બ્રહ્મને આશ્રયે રહીને પરિણામ પામે છે. અઘટિતઘટના કરવામાં અપાર સામર્થ્યવાળી માયાને આ વિશ્વમાં કોઇ કામ કરવું લેશ પણ દુર્ઘટ નથી. આ નિયમને અનુસરીનેજ સર્વ ધર્મમા થયેલા સમર્થ પુરુષોએ પોતપોતાના શુભ કર્મના તથા ઇશભક્તિના વા ઇશોપાસનાના બલથી આ લોકની ઇચ્છિત વસ્તુની, અંતરિક્ષલોકની, સ્વર્ગલોકની, મહર્લોકની, જનલોકની, તપલોકની ને સત્યલોકની વા પોતપોતાના ધર્મમાં માનેલા લોકની પ્રાપ્તિ કર્યાનું તે તે ધર્મનાં પુસ્તકોમાં સાભળવામાં આવે છે. જેમ યોગ્ય દૃષ્ટ (લૌકિક) પુરુષપ્રયત્નથી મનુષ્યને ઇચ્છિત ફલનો લાભ થાય છે તેમ લૌકિકથી ભિન્ન યોગ્ય અલૌકિક પુરુષપ્રયત્નથી પણ તેવો પુરુષપ્રયત્ન કરનાર મનુષ્યને ઇચ્છિત ફલનો લાભ થાય છે. આમ હોવાથી જે મનુષ્યને શુભગુણાદિવાળી સ્ત્રી જોઈતી હોય, જે મનુષ્યને સુંદર પુત્રપુત્રી જોઈતાં હોય, જે મનુષ્યને પુષ્કલ ધન જોઇતું હોય, જે મનુષ્યને ખેતીમાં વેપારમાં કે સેવામાં (નોકરીમાં) લાભ મેળવવાની ઇચ્છા હોય, જે મનુષ્યને વ્યાવહારિક સત્તા જોઇતી હોય, જે મનુષ્ય-

ને શારીરબલ જોઇતું હોય, જે મનુષ્યને પોતાના શરીરની નીરોગ સ્થિતિ જોઇતી હોય, જે મનુષ્યને નિષિદ્ધ વિષયોથી પોતાના શરીરની ઇંદ્રિયોની ને અંતઃકરણની રક્ષા કરવાના બલની ઇચ્છા હોય, જે મનુષ્યને પોતાની ઇંદ્રિયોના શુભ બલની અપેક્ષા હોય, જે મનુષ્યને પોતાના અંતઃકરણમા રહેલી આસુરી સંપત્તિના અભાવની ને દૈવી સંપત્તિના પ્રાદુર્ભાવની અને તેની સુસ્થિરતાની ઇચ્છા હોય, જે મનુષ્યને શાસ્ત્રજ્ઞ થવાની ઇચ્છા હોય, જે મનુષ્યને ઉત્તમ પ્રકારના તાર્કિક થવાની કે ઉત્તમ પ્રકારના યોગી થવાની શુભેચ્છા હોય, અને જે મનુષ્યને વિવેકાદિ ચાર સાધનોનો અને શ્રવણાદિ ત્રણ સાધનોનો પરિપાક કરી દૃઢ બ્રહ્મબોધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તે સર્વેએ પોતપોતાની ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાટે પોતપોતાના નિર્મલ અંતઃકરણની વૃત્તિને ઇચ્છિત વસ્તુની ભાવનાવાળી રાખી અડગ શ્રદ્ધાથી ને પરમપ્રીતિથી વારંવાર બ્રહ્માભિમુખ કરી માયામા અધિષ્ઠાનભૂત સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં સુસ્થિર કરવી જોઇએ એવો વેદાંતશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે.

વેદાંતસિદ્ધાત પરમપવિત્ર, પરમશાંત ને પરમવિશાલ મહાસાગરજેવો છે. જે પરમવિસ્તૃત મહાસાગરમાં આ પૃથિવીપરના સર્વે મતપંથોરૂપ અને કર્મનાં, ભક્તિનાં ને તત્ત્વજ્ઞાનનાં સર્વે શાસ્ત્રોરૂપ નાનામોટા નદો અને નાનીમોટી નદીઓ પ્રવેશ પામી જાય છે.

વેદાંતશાસ્ત્ર જે બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે તે બ્રહ્મતત્ત્વ કલ્પવૃક્ષથી, ચિંતામણિથી ને સ્પર્શમણિથી (પારસમણિથી) અનંતગુણું શ્રેષ્ઠ છે. કલ્પવૃક્ષાદિમાં મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખોની ઐકાંતિક ને આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરવાનું ને પરમપવિત્ર પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પણ બ્રહ્મતત્ત્વ તો એવું છે કે જેનો દૃઢ બોધ થવાથી તે

મનુષ્યનાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોની ઐકાંતિક ને આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરે છે, અને તેને અવિચલ પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિ કરાવે છે.

ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં જે બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત એવા નામવાળા ચાર આશ્રમોનું બંધારણ કરેલું જોવામા આવે છે તે બંધારણ પણ પ્રત્યેક દ્વિજને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનાં સાધનોને ક્રમથી પ્રાપ્ત કરાવવાનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમા રાખીને કરેલ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં બ્રહ્મચારીએ વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું, પોતાના ગુરુની શ્રદ્ધાપ્રીતિથી યથાયોગ્ય સેવા કરવી, આહારને તથા નિદ્રાને નિયમમાં રાખવાં, અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ ન કરવો, ન જોવાયોગ્ય ન જોવું, શરીરને ઇંદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને વશ રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું, સંધ્યાવન્દનવડે શ્રીસૂર્યદેવને ને અગ્નિમાં સમિધના હોમવડે શ્રીઅગ્નિદેવને પ્રસન્ન કરવા, ગાયત્રીમંત્રના જપવડે તથા પરમાત્માના ધ્યાનવડે પરમાત્માનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું, અને વ્યવહારના તથા પરમાર્થના સ્વરૂપનું પરોક્ષજ્ઞાન મેળવવું. આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જો તે બ્રહ્મચારીનું અંતઃકરણ આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોમાં રાગરહિત થયું હોય તો તે બ્રહ્મચારી યાવજ્જીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળે, અને અગ્નિની પરિચર્યાસહિત વા અગ્નિની પરિચર્યાવિના વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત કરી, પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની સમીપ વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્નશીલ રહે, અથવા જો વિષયાનુરાગથી પોતાનું મન ને પોતાની ઇંદ્રિયો વિશેષ ઉપરામ પામ્યાં હોય, ને કોઇ પ્રકારનો પ્રતિબંધ ન હોય તો વિવિદિષાસંન્યાસને ગ્રહણ કરી, વિવેકાદિ સાધનોનો પરિપાક કરી, શ્રવણમનનાદિમાં પ્રવૃત્ત થઈ, બ્રહ્મનો સાક્ષા-

ત્કાર કરવા પ્રયત્નશીલ રહે. જો તે બ્રહ્મચારી રાગાદિ દોષોના સદ્ભાવથી પોતાના અંતઃકરણને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળવાના વા વિવિદિષાસંન્યાસ ગ્રહણ કરવાના અસામર્થ્યવાળું જુએ તો પોતાના ગુરુને પોતાના સામર્થ્યપ્રમાણે યોગ્ય દક્ષિણા આપી પોતાના પિતાને ઘેર આવી શુભકુલમા જન્મેલી, સદાચરણી, માતાપિતાવાળી, ધર્મ પાળવામાં પ્રીતિવાળી, શુભ લક્ષણવાળી ને સુંદર અંગોવાળી કન્યાની સાથે વિધિવત્ લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમી થાય. બ્રહ્મચારીએ જેમ શબ્દબ્રહ્મરૂપ વેદનું જ્ઞાન સંપાદન કરી વેદવડે પ્રતિપાદન કરાયેલા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરેલા ગૃહસ્થે પણ પોતાની સ્ત્રીસહિત ગૃહસ્થના ધર્મોનું યથાયોગ્ય પરિપાલન કરી પોતાના અંત.કરણને રાગાદિ દોષોથી રહિત કરવાનો અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, કામના અર્થના ને સંબંધિજનોના દાસ થઇ સંસારમા પડ્યા રહેવાનું નથી, વા પાપાચરણવડે પોતાના જીવાત્માની અધોગતિ કરાવવાની નથી. ગૃહસ્થાશ્રમીએ સંધ્યાવંદનવડે શ્રીસૂર્યને તથા ગાયત્રી આદિના જપવડે શ્રીપરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાનો અને બહારના અગ્નિહોત્રવડે વા પ્રાણાગ્નિહોત્રવડે અગ્નિને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, સદાચાર પાળવો, અતિથિનો પ્રિય વાણીવડે ને અન્નાદિના દાનવડે સત્કાર કરવો, સદાચરણથી વર્તવું, શાસ્ત્રાધ્યયન કરવું ને અધિકાર હોય તો અન્યને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવવું, પોતાના જીવનમાં દ્રવ્યતૃષ્ણા દૂર કરવામાટે તથા પરમાત્માનો અનુગ્રહ મેળવવામાટે એક કે અધિક યજ્ઞ કરવા અને અધિકાર હોય તો કોઇ દ્વિજને યજ્ઞ કે યજ્ઞો કરાવવા, સુપાત્રે યથાસામર્થ્ય દાન ઔદાર્ય વિનય ને આદરપૂર્વક આપવું, ધર્મનું અંગ સમજી સ્વદારામાં પ્રજોત્પત્તિ કરવી, અનિષિદ્ધ ધંધાવડે પોતાનું ને

પોષ્યવર્ગનું પોષણ કરવું, મહાપુરુષોનો સમાગમ વિનયપૂર્વક કરવો ને તેમની વિનયપૂર્વક સેવા કરવી. પોતાની સ્ત્રીને પુત્રને ને પુત્રીને સદાચાર સદ્ધર્મ ને સદ્વિદ્યા શીખવવાં, જેમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે જેનાવડે આ જગત્ સ્થિતિ કરે છે અને વિનાશકાલે જેનાં આ જગત્ અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે તે પરમાત્માને જાણવા યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો, અને પછી સ્ત્રીપુત્રાદિમાં તીવ્રતર કે તીવ્રતમ વૈરાગ્ય પ્રકટે તો વિવિદિષાસંન્યાસ ગ્રહણ કરીને અને જો તેવો વૈરાગ્ય પોતાના અંતઃકરણમાં ન પ્રકટે તો સ્ત્રી, પુત્ર, દ્રવ્ય ને પશુ આદિમાંથી પોતાના મનને પાછું વાળતા રહી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આ સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મને જાણવાનો વિધિવત્ પ્રયત્ન કોઇ શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાપુરુષદ્વારા કરવો. આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ સાચા ગૃહસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, અર્થાત્ મૃત્તિકા, પાષાણ ને કાષ્ઠના ઘરમાંથી તથા પાંચ ભૂતોના કાર્યભૂત સ્થૂલશરીરરૂપ ઘરમાંથી ને સૂક્ષ્મશરીરરૂપ ઘરમાંથી અહંતામમતા મૂકી ચિદાકાશરૂપ-બ્રહ્મરૂપ-ઘરમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરવાનો છે. કોઇ ગૃહસ્થને જો સંસારમાં સામાન્ય અરુચિ થઇ સંસારના વિષયોમાં સંતોષનું ભાન થાય તો તેણે પ્રત્યક્ષ કે મનોમય વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરી આહારને તથા ઇંદ્રિયોને વિશેષ નિયમમાં રાખી પોતાના શરીરમાંના રાજસતામસબલને તથા પોતાની ઇંદ્રિયોના ચાંચલ્યને ક્ષીણ કરવાં, પોતાના મનને સગુણબ્રહ્મના વા નિર્ગુણબ્રહ્મના ધ્યાનમાં જોડવું, સંસારના ક્ષણભંગુરપણાનો અસારપણાનો તથા પરિતાપકપણાનો વારંવાર વિચાર કરી વિરાગની દૃઢતામાં વધારો કરવો, અને પરિણામે સાચેસાચા વાનપ્રસ્થ થવું, અર્થાત્ વાનમાં-વનમાં-એટલે સર્વના જીવનરૂપ બ્રહ્મમાં પ્રસ્થ એટલે અભેદભાવે સુસ્થિર થવું.

જેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ કરવાનો છે તેમ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો ઉદ્દેશ પણ બ્રહ્મની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ કરવાનો છે. બ્રહ્મચારીના વા ગૃહસ્થના વા વાનપ્રસ્થના શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનું શ્રદ્ધાપ્રીતિપૂર્વક યથાયોગ્ય પરિપાલન કરીને જે દ્વિજે પોતાના શરીરને, કર્મેંદ્રિયોને જ્ઞાનેંદ્રિયોને તથા અંતઃકરણને સારી રીતે વશ કર્યાં હોય તેણે જો પોતાનું નિવૃત્તિપ્રધાન પ્રારબ્ધકર્મ ઉદય પામ્યું હોય, અને હિરણ્યગર્ભના ઐશ્વર્યમાં પણ પોતાના અંતઃકરણવિષે રાગ કે કુતૂહલ ન રહ્યા હોય તો વિવિદિષાસંન્યાસ ગ્રહણ કરી, વિવેકાદિ ચાર સાધનોનો વિશેષ પરિપાક કરી, પવિત્રતા, શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ, ધૈર્ય ને સાવધાનતા રાખી, વેદાંતના શ્રવણમાં, મનનમાં ને નિદિધ્યાસનમાં વ્યસનવાળા થઈ બ્રહ્મતત્ત્વનો સુદૃઢ સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થવું. પૂર્વોક્ત ત્રણ આશ્રમમાંથી કોઈ એક આશ્રમમાં રહેલા કોઈ મનુષ્યના અંતઃકરણમા ઉપર જણાવેલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સોપાધિક પ્રારબ્ધકર્મના ઉદયથી વા અન્ય પ્રતિબંધથી વિવિદિષાસંન્યાસ ન ગ્રહણ કરી શકાય તો તેણે સર્વ સકામકર્મના પરિત્યાગરૂપ માનસસંન્યાસ ગ્રહણ કરી વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમનનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. દ્વિજથી ભિન્ન અન્ય મનુષ્યોએ પણ જો પોતાના અંતઃકરણમા ઉપર જણાવેલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો કામ્યકર્મના પરિત્યાગરૂપ માનસસંન્યાસ ગ્રહણ કરી તથા વિવેકાદિ સાધનોને વિશેષ પરિપાક કરી યથાધિકાર વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરી અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મતત્ત્વનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરવો. જો કોઈ મહાપુણ્યશાલી મનુષ્યને પોતાના પૂર્વજન્મનાં પુણ્યોના પરિપાકથી વા વર્તમાનજન્મના ઉત્તમોત્તમ પુરુષપ્રયત્નથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, વા ગૃહસ્થાશ્રમમાં, વા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મનો દૃઢ અપરોક્ષ અનુભવ થઈ જાય,

અને તેમને જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટે તો તે વિદ્વત્સંન્યાસ ગ્રહણ કરી મનોનાશનો ને વાસનાક્ષયનો વિશેષ પરિપાક કરે. જેમના અંતઃકરણમાં આ લોકના વિષયોમાં તથા પરલોકના વિષયોમાં દૃઢ અરુચિ ઉત્પન્ન ન થઇ હોય તેમણે વિવિદિષાસંન્યાસ ગ્રહણ નહિ કરતાં પોતાની જે આશ્રમમાં સ્થિતિ હોય તે આશ્રમમાંજ રહી પોતાના અંતઃકરણમાં વિવેકવૈરાગ્ય વધારવાનો સુદૃઢ પ્રયત્ન કરવો. સંન્યસ્તાશ્રમનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સર્વ પ્રાણિપદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મતત્ત્વનો સુસ્પષ્ટ અનુભવ કરાવી કૃતાર્થ કરાવવાનો છે તે વિવેકી પુરુષોને વિદિતજ છે.

ચાર વર્ણોની મર્યાદા પણ મનુષ્યોને બ્રહ્મતત્ત્વનો કરામલકવત્ અનુભવ કરાવવામાટેજ વેદાદિ શાસ્ત્રોએ બાંધેલી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણમાંથી શૂદ્રે દ્વિજોની પ્રીતિપૂર્વક નિષ્કપટભાવે યથાયોગ્ય સેવા કરી વા કોઇ નિર્દોષ ઉદ્યોગ કરી પોતાની આજીવિકા સંપાદન કરવી, તથા પોતાના અંતઃકરણમાં, ઇંદ્રિયોમાં ને શરીરમાં રહેલા તમોગુણને હીનબલ કરી શુદ્ધ રજોગુણની પોતાના અંતઃકરણમાં ન્યૂનાધિક પ્રાપ્તિ કરી પછી શનૈઃ શનૈઃ શ્રદ્ધા ને સાવધાનતાથી તમોગુણના ને રજોગુણના ધર્મોને વશ વર્તાવવાનો પ્રયત્ન કરી તે બંને ગુણોને બલહીન કરવા, અને સત્ત્વગુણથી અંતઃકરણને ભરેલું રાખી બ્રહ્મજ્ઞાનનાં વિવેકાદિ તથાં શ્રવણાદિ સાધનો સિદ્ધ કરી આ જન્મમાં કે જન્માંતરોમાં બ્રહ્મનો સુદૃઢ સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થવું. વૈશ્યવર્ણના મનુષ્યે પોતાના ચિત્તમાં રહેલા રજોગુણને તથા તમોગુણને ક્રમથી ન્યૂન કરીને સત્ત્વગુણનો વધારો કરતા રહી બ્રહ્મજ્ઞાનનાં વિવેકાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોને પરિપક્વ કરી બ્રહ્માનુભવવડે કૃતકૃત્ય થવું. ક્ષત્રિયે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા રજોગુણને ક્રમથી

બલહીન કરી તથા સત્ત્વગુણને વિશેષ બલવાન્ કરી બ્રહ્મજ્ઞાનના વિવેકાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોના પ્રાપ્તિ કરી બ્રહ્મદર્શનવડે કૃતકાર્થ થવું. બ્રાહ્મણે પોતાના અંતઃકરણમા રહેલો સત્ત્વગુણ રજોગુણવડે તથા તમોગુણવડે ન દબાય એવો બલવાન્ કરી બ્રહ્મજ્ઞાનના વિવેકાદિ તથા શ્રવણાદિ સાધનો ઉત્તમ પ્રકારે સંપાદન કરી કર્તવ્યના પારને પામવું. ચારે વર્ણના ને વર્ણવ્યહારના સર્વ મનુષ્યોએ પ્રથમ શુભ વિચારવડે ને શુભ કર્મવડે પામર તથા વિષયી મટી જિજ્ઞાસુ થવાનું છે, અને જિજ્ઞાસુ થયા પછી ઉપર જણાવેલો શુભ પ્રયત્ન કરી કૃતાર્થ થવાનું છે. એવી રીતે વર્ણમર્યાદા પણ બ્રહ્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવી મનુષ્યને કૃતાર્થ કરવાના ઉદ્દેશથી બંધાયેલી છે. પોતાના અંતઃકરણમા રહેલા તમોગુણને તથા રજોગુણને બલહીન કરી પોતાના અંતઃકરણમાં સત્ત્વગુણ વધારવામાટે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે રાજસતામસ આહારનો ત્યાગ કરી સાત્ત્વિક ને પરિમિત આહાર લેવો જોઇએ, પોતાનો પ્રાપ્ત વ્યવહાર શુદ્ધ સેવવો જોઇએ, રજોગુણના ધર્મોને તથા તમોગુણના ધર્મોને ઓળખીને તે ધર્મોથી વિપરીત શુભ ગુણોના સદાગ્રહવાળા સેવનથી રજોગુણના ને તમોગુણના જે ધર્મો પોતાના અંતઃકરણમાં જણાતા હોય તેને ક્રમપૂર્વક દૂર કરવા જોઇએ, સત્પુરુષોનો સમાગમ આદરપૂર્વક બની શકે તેટલો વધારે કરવો જોઇએ, પદ્માદિ આસનોનો તથા અનુલોમવિલોમાદિ પ્રાણાયામનો સમજપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને પોતાના હિતોપદેષ્ટા ગુરુની આદરપૂર્વક સેવા કરવી જોઇએ.

ચારે વર્ણનાં માણસોમાથી જેઓ વ્યવહારપરાયણજ હોય તેમને પણ અલ્પાંશે પરમાર્થભણી વાળવા અને ક્રમથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર-નાં સાધનોમાં જોડવા પ્રત્યેક ગામમાં શિવમંદિર ને વિષ્ણુમંદિર

કરવાનો નિયમ જોવામાં આવે છે. શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ, ગણપતિ ને સૂર્ય એ પાંચ સગુણબ્રહ્મમાંથી વા એ પાંચ સ્માર્ત દેવોમાંથી શક્તિને તથા ગણપતિને શિવમંદિરમાં સ્થાપવામાં આવે છે, ને કોઇ સ્થલે શક્તિનું ને ગણપતિનું મંદિર ભિન્ન પણ હોય છે. સૂર્યને વિષ્ણુનું સ્વરૂપ સમજી સૂર્યનો વિષ્ણુમાં અંતર્ભાવ માની તેમનો ત્યાં સહભાવ માનવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થલે પ્રાચીન સમયનાં સૂર્યમંદિરો પૃથક્ પણ જોવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં રચીપચી રહેલા બ્રાહ્મણોએ ને ક્ષત્રિયોએ પોતાના ગામમાં કે પોતાની જ્યાં સ્થિતિ હોય ત્યાં સવારસાંજ બે વેલા વા બેમાંથી એક વેલા શિવપૂજન-માટે કે શિવદર્શનમાટે શિવમંદિરમાં જવું જોઇએ, કે જેથી શનૈઃ શનૈઃ શિવલિંગના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મમાં પોતાના ચિત્તને જોડવાનું બલ પ્રાપ્ત થાય. વૈશ્યોએ અને શૂદ્રાદિએ વિષ્ણુના પૂજનમાટે કે તેમના દર્શનમાટે સવારસાંજ બે વેલા કે બેમાંથી એક વેલા વિષ્ણુ-મંદિરમાં (રામમંદિરમાં વા કૃષ્ણમંદિરમાં) જવું જોઇએ, કે જેથી શનૈઃ શનૈઃ વિષ્ણુના પ્રતીકરૂપ શાલગ્રામના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મમાં પોતાના ચિત્તને જોડવાનું બલ પ્રાપ્ત થાય. સંક્ષેપમાં કહીએ તો કોઇ પણ દેવમંદિરમાં પૂજનાર્થે કે દર્શનાર્થે જઈ શનૈઃ શનૈઃ તે દેવના વાસ્તવિકસ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવાનું બલ મેળવવું જોઇએ. કોઈ પણ દેવનું ભાવપૂર્વક યથાપ્રાપ્ત ઉપચારવડે પૂજન કરીને તથા કોઈ પણ દેવના કોઈ પણ નિમિત્તના ઉત્સવો કરીને પૂજકે તથા ઉત્સવમાં ભાગ લેનારાઓએ પોતપોતાના અંતઃ-કરણમાં સત્ત્વગુણનો વધારો કરી ધીરે ધીરે તે દેવના વાસ્તવિક-સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં પોતપોતાના મનની સ્થિરતા વધારવી જોઇએ. પોતાના સદ્ગુરુનું નિત્ય કે કોઈ પણ મહોત્સવવેલા પૂજન કરીને

પણ તે પૂજન કરનારાએ તે સ્વરૂપમાં શુદ્ધ ભાવ વધારી તેમના વાસ્તવસ્વરૂપભૂત–અધિષ્ઠાનભૂત–બ્રહ્મમાં પોતાના અંતઃકરણને સુસ્થિર કરી તેમના તે સ્વરૂપને જાણવાનો ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

શ્રીમહેશ્વર, શ્રીવિષ્ણુ, શ્રીભુવનેશ્વરી, શ્રીગણપતિ ને શ્રીસૂર્ય એ સગુણબ્રહ્મનાં તેમના મંદિરમાં સ્થાપેલાં સ્થૂલ રૂપ છે. તે પાંચ દેવોમાંથી જે દેવમાં પોતાની વિશેષ ભક્તિ હોય તે દેવને મધ્યમાં સ્થાપી તથા બીજા ચાર દેવોને તેમના અંશરૂપ કલ્પી મુખ્યદેવની ચારે બાજુએ સ્થાપી તેમનું પૂજનધ્યાન કરી પછી બ્રહ્મના અનાદિસિદ્ધ પ્રતીકરૂપ અપ્રતિષ્ઠિત પ્રણવનું મનોમય પૂજન ને ધ્યાન કરી અંતે પ્રણવના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. ઉપર જણાવેલા પાંચ દેવોનાં શિવપંચાયતન, વિષ્ણુપંચાયતન, દેવીપંચાયતન, ગણપતિપંચાયતન ને સૂર્યપંચાયતન એવી રીતે પાંચ પંચાયતનો થઇ શકે છે, તે ઇશ્વરભક્તોને અજ્ઞાત હોવા સંભવ નથી. તે પાંચમાંના કોઇ પણ પંચાયતનના પૂજનાદિવડે ઇશભક્તે પોતાના પરમારાધ્ય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. કોઇ પણ દેવનાં નામોમાટે ને તેમના શાસ્ત્રોક્ત આકારોમાટે મનુષ્યોએ પરસ્પર નિરર્થક કલહ કરવો ઉચિત નથી, કેમકે સર્વ દેવોનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો લક્ષણાવડે એક બ્રહ્મનેજ જણાવે છે, અને તે દેવોના સર્વ ભિન્ન ભિન્ન આકારો પણ પોતપોતાના અધિષ્ઠાનસ્વરૂપવડે એક બ્રહ્મનેજ જણાવે છે એમ વિવેકીઓ જાણે છે.

વેદાંતપારગ બ્રહ્મદર્શી પુરુષો સર્વત્ર સમભાવે રહેલા સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવવાળા એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને હાથમાં રાખેલા

નિર્મલ જલની પેઠે સર્વ દેવમાં સુસ્પષ્ટરીતે અનુભવે છે તેથી તેઓ કોઇ પણ દેવમાં ન્યૂનાધિકપણારૂપ વા સત્યાસત્યરૂપ ભેદબુદ્ધિ કરતા નથી, તથા કોઈ પણ દેવનો દ્વેષ પણ કરતા નથી. તેઓ પોતાની પાસે કોઇ જિજ્ઞાસુ ઉપદેશ લેવા આવે તો તેમને પણ તેમના સંસ્કારાનુસાર તેમના અંતઃકરણની રુચિનો ને તેમની બહારની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી પાચ દેવોમાંના કોઇ એક દેવના મંત્રનો ઉપદેશ આપે છે, તથા તે દેવના શાસ્ત્રોક્ત આકારનું પૂજન કરવાનો વિધિ તેમને બતાવે છે, ને આગળ જતાં તે મંત્રના વિધિવત્ જપવડે તથા તે દેવના વિધિવત્ પૂજનવડે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કેમ થઇ શકે છે તે પણ તેમને સમજાવે છે.

જૈનો તીર્થંકરની મૂર્તિના અધિષ્ઠાનમાં ને સ્વશરીરના અધિષ્ઠાનમાં કૈવલ્યરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે, બૌદ્ધો બુદ્ધની પ્રતિમાના અધિષ્ઠાનમાં ને સ્વશરીરના અધિષ્ઠાનમાં શૂન્યરૂપ (નિર્વાણરૂપ) બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે, જરથોસ્તીઓ અગ્નિના સૂર્યના સાગરના ને પોતાના પેગંબરના શરીરના અધિષ્ઠાનમાં અહુરમજ્દરૂપ બ્રહ્મનું દર્શન કરી શકે, યાહુદીઓ ખ્રીસ્તીઓ ને મુસલમાનો આકાશના અધિષ્ઠાનમાં ને પોતપોતાના પેગંબરના શરીરના અધિષ્ઠાનમાં જીહોવારૂપ ગૉડરૂપ ને અલ્લારૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે, અને બીજા મતપંથના મનુષ્યો પણ પોતપોતાના દેવના ને પોતપોતાના મતપંથના સ્થાપક પુરુષના અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે. આ સર્વ પ્રયત્ન સત્યના પક્ષપાતી થવાથી ફલદાતા થાય છે, અન્યથા ફલદાતા થતા નથી.

વેદાંતપ્રતિપાદ્ય આત્માને-હુંના વાસ્તવિક સ્વરૂપને-જાણવાનો ક્રમ આવી રીતે જાણવો:—શાસ્ત્રનિરપેક્ષ વિચાર કરનારા કેટલાક

ચાર્વાકો ને શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત કેટલાક પામરજનો સ્થૂલદેહને વા લોહીને વા મજ્જાદ્રવ્યને હું-આત્મા-માને છે; કેટલાક ચાર્વાકો ને કેટલાક પામરજનો ઇંદ્રિયોને હું-આત્મા-માને છે, કેટલાક ચાર્વાકો ને કેટલાક પામરો સંકલ્પવિકલ્પ કરનારા ને બહારની ઇંદ્રિયોની સાથે મળી બહારના વિષયોને ને બહારની ઇંદ્રિયોના સાહાય્યવિના સુખદુઃખાદિને જાણનારા મનને હું-આત્મા-માને છે; ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદને અનુસરનારા બૌદ્ધો ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિને-વિજ્ઞાનને-હું-આત્મા-માને છે, જરથોસ્તીઓ, યાહુદીઓ, ખ્રીસ્તીઓ ને મુસલમાનો મનસહિત ચેતનને હું-આત્મા-માને છે; માધ્યમિકમતને અનુસરનારા શૂન્યવાદી બૌદ્ધો અભાવને-શૂન્યને-હું-આત્મા-માને છે; જૈનો અંતઃકરણાદિસહિત શરીરજેવડા ચેતનને હું-આત્મા-માને છે; ન્યાયમતવાળા ને વૈશેષિકમતવાળા એટલે તાર્કિકો મનના મળવાથી ચેતનના જેવા થતા જડજેવા વ્યાપક દ્રવ્યને હું-આત્મા-માને છે; સાંખ્યના મતને તથા યોગના મતને અનુસરનારાઓ પ્રકૃતિને પ્રેરનારા સદ્રૂપ ને ચિદ્રૂપ એવા વ્યાપક તત્ત્વને હું-આત્મા-માને છે; ઉપાસકો ચેતનસ્વભાવવાળા અણુજેવડા દ્રવ્યને હું-આત્મા-માને છે; હિરણ્યગર્ભના વા સમષ્ટિપ્રાણના વા કાર્યબ્રહ્મના ઉપાસકો ચેતનસહિત વ્યષ્ટિપ્રાણને હું-આત્મા-માને છે; કુમારિલભટ્ટના મતને અનુસરનારા ભાટ્ટો અજ્ઞાનના અંશસહિત ચેતનને હું-આત્મા-માને છે; અને વેદાંતશાસ્ત્ર ત્રણ શરીરને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપનારા સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવવાળા વ્યાપક ચેતનને હું-આત્મા-માને છે. એવી રીતે અન્યવાદીઓના માનેલા આત્માના કરતાં વેદાંતશાસ્ત્રે માનેલા આત્માનું સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ છે.

કર્મના સંબંધમાં પણ વેદાંતશાસ્ત્રનું માનવું સર્વોત્તમ છે. કેટલાક

વાદીઓ કર્મમાં ફલ આપવાનું સામર્થ્ય સ્વીકારતા નથી, કેટલાક વાદીઓ કર્મ પોતેજ ફલ આપે છે એમ કહે છે, કેટલાક વાદીઓ કર્મની અપેક્ષાવિના ઇશ્વરજ ફલ આપે છે એમ કહે છે, અને વેદાંતશાસ્ત્ર જીવોનાં કર્માનુસાર ઇશ્વર ફલ આપે છે એમ કહે છે.

ઇશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય પણ વેદાંતશાસ્ત્ર ઉત્તમ પ્રકારે કરે છે. ઉપાસકો, જરથોસ્તીઓ, યાહુદીઓ, ખ્રીસ્તીઓ ને મુસલમાનો ઇશ્વરને અમુક સ્થાનમાં રહેલા માને છે; પૂર્વમીમાંસાવાળા, સાંખ્યો, જૈનો, બૌદ્ધો ને ચાર્વાકો કર્મફલપ્રદાતા ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માનતા નથી; તાર્કિકો ને યોગીઓ ઇશ્વરને વ્યાપક, સ્વતંત્ર ને કર્મફલપ્રદાતા માને છે; વેદાંતશાસ્ત્ર સગુણબ્રહ્મરૂપે ઇશ્વરને માયાના પ્રદેશજેટલા વ્યાપક, કર્મફલપ્રદાતા, શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળા ને વ્યાવહારિક માને છે, ને તેમનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ કહે છે.

મોક્ષનું સ્વરૂપ પણ વેદાંતશાસ્ત્ર ઉત્તમ પ્રકારે ઉપદેશે છે પૂર્વમીમાંસકો, જરથોસ્તીઓ, યાહુદીઓ, ખ્રીસ્તીઓ ને મુસલમાનો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને મોક્ષ માને છે, ઉપાસકો પોતપોતાના ઇષ્ટદેવના લોકમાં જઇ લગભગ ઇશ્વરના જેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને મોક્ષ કહે છે, જૈનો સિદ્ધશિલાપર જઇ સિદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવાને અને બૌદ્ધો જીવભાવના અભાવરૂપ નિર્વાણની પ્રાપ્તિને મોક્ષ કહે છે, તાર્કિકો સર્વ દુઃખોથી રહિત થયેલા આત્માની પોતાના જડસ્વરૂપે સ્થિતિ થવી તેને મોક્ષ કહે છે, સાંખ્યો ને યોગીઓ અવિદ્યાદિ પાંચ ક્લેશોથી રહિત થઇ કૈવલ્ય પામવું તેને મોક્ષ કહે છે, અને વેદાંતશાસ્ત્ર સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી તેને મોક્ષ કહે છે.

સર્વ સમજુ પુરુષોએ ને સર્વ સમજુ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અભિન્ન બ્રહ્મતત્ત્વનો દઢ સાક્ષાત્કાર કરવો એજ

પોતપોતાના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમ વિચારપુરઃસર નક્કી કરી પછી પોતપોતાના અંતઃકરણની વિશેષ શુદ્ધિ કરવામાટે પોતપોતાનો પ્રાપ્ત વ્યવહાર શુદ્ધ સેવવો જોઇએ,—અર્થના તથા કામના દાસ થઇને પોતાના પ્રાપ્ત વ્યવહારમાં કોઈ પણ પ્રકારની મલિનતાનો લેશ પણ પ્રવેશ ન થવા દેવો જોઇએ, અને પોતપોતાના અધિકારાનુસાર શાસ્ત્રોક્ત શુભ કર્મનું સમજપૂર્વક ને આદરપૂર્વક પરિપાલન કરવું જોઇએ. જ્યારે તેમને પોતપોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ ઘણા પ્રમાણમાં થયેલી અનુભવાય—દશ્યાનુરાગ શિથિલ થયેલો અનુભવાય—ત્યારે તેમણે પોતપોતાના અંતઃકરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા પોતપોતાને પ્રિય લાગતા કોઇ પણ એક શુદ્ધસાત્ત્વિક દેવમાં પોતપોતાના અંતઃકરણને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આવા સતત ને આદરવાળા શુભ પ્રયત્નવડે જ્યારે તેમને પોતપોતાના અંતઃકરણની સારી રીતે સ્થિરતા થયેલી અનુભવાય—પોતપોતાના અન્તઃકરણને ગમે તે સમયે પોતપોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાનમાં જોડી તેને વિક્ષેપરહિત કરી શકાય ત્યારે તેમણે વિવેકાદિ ચાર ને શ્રવણાદિ ત્રણ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું પરમાદરથી લાંબો સમય સેવન કરી બ્રહ્મતત્ત્વનો દઢ સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થવું જોઇએ.

સર્વ સમજુ, શ્રદ્ધાલુ, કર્તવ્યનિષ્ઠ ને પોતાનાં બાળકોનું વાસ્તવિક હિત ઇચ્છનાર માબાપે પોતપોતાના અંતઃકરણને પૂર્વે કહેલી યોગ્યતાવાળું કરી પછી પોતાનાં બાળકોને નાનપણમાંથીજ તેમની યોગ્યતાનુસાર સ્વધર્મમાં જોડવાં જોઇએ, તેમાં લેશ પણ આળસ કે પ્રમાદ નજ રાખવાં જોઇએ.

મનુષ્યોએ પોતપોતાના અંતઃકરણનો સંપૂર્ણ વિકાસ, સંપૂર્ણ શુદ્ધિ, સંપૂર્ણ સૂક્ષ્મતા, સંપૂર્ણ સ્થિરતા, સંપૂર્ણ શાન્તિ ને સંપૂર્ણ સુખ કેમ

મેળવવું જોઇએ એ વાત વેદાંતશાસ્ત્ર નિષ્પક્ષપાતપણે શાસ્ત્રપ્રમાણોથી ને યુક્તિઓથી સાચા જિજ્ઞાસુ જનોને સમજાવે છે, અને યોગ્ય પુરુષ-પ્રયત્નથી વર્તમાનજન્મમાંજ તે સર્વનો લાભ લઇ શકાય એમ છે. એવી રીતે બોધ કરે છે. ધર્મનો સંપૂર્ણ વિકાસ પણ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મના અનુભવમાં છે, અર્થાત્ સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણિપદાર્થમાં પોતાના આત્માનો અનુભવ કરવામા છે એમ તે જણાવે છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આવી હોવાથી સર્વ વિવેકી મનુષ્યોએ પોતાનું પરમહિત સાધવા એ અપૂર્વ ને આશ્ચર્યકારક સિદ્ધાંતનો પરમાદરપૂર્વક આશ્રય ગ્રહણ કરવો જોઇએ."

આવો અદ્ભુત ને પરમ વિચારણીય ઉપદેશ આપ્યા પછી તે શ્રીસદ્ગુરુને તે જિજ્ઞાસુપ્રતિ કાંઇ વિશેષ કહેવાયોગ્ય નહિ રહેલું હોવાથી તેઓ બ્રહ્માકારવૃત્તિવડે તૂષ્ણીંભાવને પ્રાપ્ત થયા, અને તે જિજ્ઞાસુ શિષ્ય પણ સર્વસંશયોથી રહિત થઇ હવે પૂછવાનું કાંઇ શેષ ન રહેવાથી તેમને પ્રશ્ન પૂછવાથી ઉપરામ થઇ પરમતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મના ધ્યાનમા પ્રવૃત્ત થઈ યોગ્ય સમયે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરી સર્વાત્મભાવ પામી કૃતાર્થ થયો. ૐ

નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, બીલખા, કાઠિયાવાડ, એમની પાસેથી મળશેઃ—

ઉપનિષદોની ત્રીજી આવૃત્તિ થોડા માસપછી બહાર પડશે. પાકું પુંઠું. રૂ. ૬–૪–૦ **શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.** પાંચમી આવૃત્તિ. રહસ્ય-દીપિકા ટીકાસહિત પાકું પુંઠું. રૂ. ૩–૮–૦ **ભગવદ્ગીતાદિ પંચરત્નો.** તાત્પર્યદીપિકા ટીકાસહિત, બીજી આવૃત્તિ. પાકું પુંઠું. રૂ. ૧–૮–૦ **ઉપદેશશ્રેયાવલિ** અંક ૩૬ થી ૫૮ સુધી, બીજી આવૃત્તિ. પાકું પુંઠું.

રૂ. ૧-૨-૦ **યોગકૌસ્તુભ.** ચોથી આવૃત્તિ. પાકું પુંઠું. રૂ. ૧-૮-૦ **પરમપદબોધિની.** ચોથી આવૃત્તિ પાકું પુઠું. રૂ. ૦-૧૪-૦ **સદુપદેશદિવાકર,** પહેલું, બીજું ને ત્રીજું કિરણ. પ્રત્યેકના રૂ. ૦-૧૨-૦ **સદુપદેશદિવાકર,** ચોથું કિરણ. રૂ. ૧-૨-૦ **નૈમિત્તિકકર્મપ્રકાશ** રૂ. ૨-૬-૦.

વેદાંતદર્શન. પાકાપુંઠાનું. રૂ ૩-૮-૦ વેદાંતદર્શન. કાચા પુઠાનું. રૂ. ૩-૦-૦ **પાંતજલયોગદર્શન,** પદબોધિનીનામની સંસ્કૃતભાષાની તથા રહસ્યદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની આખ્યાયિકી ટીકાસહિત. ચોથી આવૃત્તિ. રૂ. ૩-૮-૦ સાંખ્યપ્રવચ, સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ટીકાસહિત. રૂ. ૧-૦-૦ **સંધ્યાનો** વેદાંતનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૧-૦ **નાથસ્વરોધ્ય.** ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ ઊલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧-૬ **મનુષ્યમિત્ર.** બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૪-૦ **સ્વાભાવિક** ધર્મ ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ સુબોધકલ્પલતા. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૯-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિના અંક ૧૧ થી ૨૫. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિના અંક ૨૬ થી ૩૫ રૂ. ૦-૮-૦ યોગપ્રભાકર. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૩-૬ પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૫-૬ **રાસપંચાધ્યાયી** ભક્તિપક્ષની તથા જ્ઞાનપક્ષની વિસ્તૃત ટીકાસહિત. રૂ. ૦-૫-૬ **પ્રવણપદ.** રૂ. ૦-૩-૦ પ્રણવવિસ્તારપદ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦ **નાથકાવ્ય પ્રથમ** ભાગ. રૂ. ૦-૫-૦ **નાથકાવ્ય** દ્વિતીય ભાગ. રૂ. ૦-૧૪-૦ **સદુપદેશમાલા પ્રથમ** ભાગ. રૂ. ૦-૩-૬ **પત્રકલ્પમંજરી.** રૂ. ૦-૩-૦ વિનોદમાલા. રૂ. ૦-૫-૦ દુરાચારગિરિવજ્ર. રૂ. ૦-૪-૬

મહાપુરુષના બોધવચનો.

૧. જે માણસ નરસા કર્મનો ત્યાગ નહિ કરે ઇંદ્રિયોની ચચળતાથી શાન્ત નહિ થાય; અને કર્મફળની તૃષ્ણાથી જેનું મન શાન્તિ નહિ પામે, તે માણસ કોઈપણ પ્રકારે પરમાત્માને પ્રાપ્ત નહિ થાય.

૨. ધર્મપરાયણ મનુષ્ય, બીજાના સારાં નરસાં અવકથનો ત્યાગ કરે, અને આ મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને કોઇની સાથે વૈર ન કરે.

૩. પાપકર્મ કરતા હું એકલો છું એવું જે તું મનમા ધારે છે, તે ન ધાર; કારણ કે તારા સર્વ કાર્યના દ્રષ્ટા પરમાત્મા દેવ તારા હૃદયમા વિરાજમાન છે.

૪. સંશય રહિત થઇ ધર્મનું પાલન કર. વખતે ધર્મીને દુઃખ પડતું જોઇને અધર્મીને લાભ થતો જોઇને અધીરો ન થા. અંતે ધર્મનોજ જય છે. એ વિશ્વાસે ધીરજથી દુઃખ ખમ, તે વધારે ઉત્સાહથી ધર્મ કાર્ય કર

૫. હે ભાઈ જ્યા સુધી દેહ સ્થિર છે તે મૃત્યુ દૂર છે, ત્યાસુધી આત્માનું કલ્યાણ કરવામા તત્પર રહે, મરણ પ્રાપ્ત થયે શું કરી શકીશ ?

૬. શરીરથી છુટવાની પૂર્વે કામક્રોધથી ઉપજેલા વેગને જે અહીંજ સહન કરી શકે તેજ યોગી તેજ પુરુષ, ને તેજ સુખી જાણવો.

૭. ક્ષીણ થયા છે પાપ જેના, ભેદબુદ્ધિરૂપ સંશય છિન્ન થયા છે જેના, વશ કીધા છે ચિત્ત મન જેણે, પ્રાણિમાત્રના હિતમા રાચનારા તે ઋષિયો બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે.

૮. પૃથ્વીમા દાન સમાન બીજો ભંડાર નથી, લોભથી મોટો બીજો દુશ્મન નથી; શીળ જેવું બીજું આભૂષણ નથી; અને સંતોષ જેવો બીજો ધર્મ નથી.